

घटक - २
इ.स. १२०० ते १३००
(स्थूल कालखंड)

- अ) महानुभावीय गद्य वाङ्मय -
- १) म्हाइंभट - लीळाचरित्र, श्री. गोविंदप्रभुचरित्र व इतर रचना
 - २) केसोबास - सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ, स्मृतिस्थळ
- ब) महानुभावीय पद्य वाङ्मय
- १) सातीग्रंथ (ग्रंथ व ग्रंथकार स्थूल परिचय) २) नरेंद्र - रूक्मिणी स्वयंवर
 - ३) भास्करभट्ट बोरकर - शिशुपालवध, उद्धवगीत किंवा एकादशस्कंध
 - ४) दामोदर पंडित - वछाहरण ५) पंडित विश्वनाथ - ज्ञानप्रबोध
 - ६) खळोव्यास सह्याद्रीवर्णन ७) नारायण पंडित -श्री ऋद्धिपूरवर्णन

२.१ उद्दिष्टे :

- १) इ.स. १२०० ते १३०० या कालखंडातील महानुभाव पंथातील गद्य चरित्रात्मक वाङ्मय समजून येईल.
- २) इ.स. १२०० ते १३०० या कालखंडातील महानुभावपंथातील पद्य वाङ्मय समजून येईल.
- ३) महानुभाव संप्रदायाची विविध ग्रंथातून त्या काळातील संस्कृती समजून येईल.
- ४) गद्य-पद्य ग्रंथातील मांडणी कशी होती हे समजून येईल.
- ५) इ.स. १२०० ते १३०० या कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय परिस्थितीचे आकलन होईल.

२.२ प्रस्तावना :

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास अभ्यासताना आपणास प्राचीनकाळापासून विविध प्रकारची ग्रंथ निर्मिती झालेली दिसते. ती गद्य-पद्य मिश्रित अशी आहे. इ.स. १२०० ते १३०० या स्थूल कालखंडात प्रामुख्याने महानुभाव संप्रदाय कार्यरत असलेला दिसतो. या संप्रदायातील शिष्यांनी (ग्रंथकारांनी) विविध विषयावर गद्य व पद्य ग्रंथ लिहिले आहेत. मोठ्या प्रमाणात ग्रंथनिर्मिती केली आहे. या महानुभाव संप्रदायास 'परमार्ग' असे म्हंटले जात. पण शं. गो. तुळपुळे यांनी प्रथम या संप्रदायास 'महानुभाव पंथ' असे नाव वापरले. या पंथाचे मूळ पुरुष श्री गोविंदप्रभू ऊर्फ गुंडम राऊळ होते. या संप्रदायाच्या माध्यमातून निर्माण झालेल्या ग्रंथाच्या साहाय्याने आपणास त्या काळातील संस्कृती, रूढी-परंपरा, चालीरिती, समाजकारण, धर्मकारण, राजकारण, राहणीमान हे समजून

घेता येते. या संप्रदायातील लोकांना स्वतःच्या जगण्यावर बंधने घालून घेतली होती. ती सर्व साहित्यातून अभिव्यक्त झाली आहेत. या ग्रंथनिर्मितीमध्ये गद्य-पद्य अशा स्वरूपाचे लेखन झालेले दिसते. हे ग्रंथ काव्य, प्रबंधकाव्य, पदे, स्तोत्र, स्थलवर्णन, चरित्र स्थलमहात्म्य इत्यादी अशा विविध वैशिष्ट्यांनी नटलेले दिसते. गद्य मांडणीत परिपक्वता, प्रौढता दिसते.

गद्य वाङ्मयाचा विचार करता आपणास म्हाझंभटाचे- लीळाचरित्र, श्री गोविंदप्रभुचरित्र व इतर रचना, केसोबासांचे - सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ, स्मृतिस्थळ या ग्रंथांचा अभ्यास आपण करणार आहोत, तर पद्य वाङ्मयामध्ये साती ग्रंथ म्हणजे नरेंद्राचे रूक्मिणी स्वयंवर, भास्करभट्ट बोरीकर यांचे शिशुपाल वध, उद्धवगीता किंवा एकादशस्कंध, दामोदर पंडिताचे वछाहरण, पंडित विश्वनाथाचे ज्ञानप्रबोध, खळोव्यास यांचे सह्याद्रिवर्णन आणि नारायण पंडित यांचे श्री ऋद्धिपूरवर्णन या ग्रंथांचा आपण परिचय करून घेणार आहोत.

२.३ विषय विवेचन :

या घटकात महानुभाव संप्रदायातील गद्य व पद्य ग्रंथांची माहिती दिली आहे. मुकुंदराजाच्या नंतर इ.स. १२०० ते इ.स. १३०० या स्थूल कालखंडात महानुभाव संप्रदाय उदयास आला. या संप्रदायाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी होते. चक्रधरांचे मूळ नाव हरपाळदेव होय. यांचा जन्म गुजरातमध्ये इ.स. ११९४ मध्ये झाला. यादवराव सिंघणाने भडोचवरील केलेल्या स्वारीत हरपाळदेव शके ११४३ मध्ये मृत्यू पावला. त्याप्रसंगी चांगदेव राऊळ यांनी त्यांच्या मृत शरीरात प्रवेश केला. चांगदेव राऊळ यांना द्यूत खेळण्याचा नाद होता. द्युतात सर्व काही हरल्यामुळे ते रामटेकला यात्रेच्या निमित्ताने निघून गेले. तेथे त्यांची भेट श्री गोविंदप्रभू यांच्याशी झाली. गोविंदप्रभूंनी त्यांचे नाव चक्रधर असे ठेवले. चक्रधर गुजरातमध्ये जन्मले असले तरी महानुभाव पंथाचा प्रसार महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात केला. त्यामुळे पंथाचे प्रणेते म्हणून श्री. चक्रधर स्वामी यांच्याकडे पाहिले जाते. श्री चक्रधर स्वामी हे तरुण, अभ्यासक, व्यासंगी, शिस्तप्रिय गुरू, कुशल संघटक आणि मार्गदर्शक व अहिंसेचे प्रवर्तक अशा विविध गुणांनी संपन्न होते. त्यांच्या काळात 'चार्तुवर्गचिंतामणी' या ग्रंथाच्या अनुषंगाने खूपच प्रस्थ माजले होते. सर्वत्र अंधश्रद्धा बोकाळली होती. अशा काळात चक्रधरांनी लोकभाषेचा पुरस्कार करून समाजात जनजागृती करण्याचे कार्य केले.

महानुभाव संप्रदाय स्थापन झाला. मात्र यांचे आचारधर्म व तत्त्वज्ञान कडक व वेगळ्या पद्धतीचे होते. श्री. चक्रधरांनी आत्मज्ञान, भक्ती आणि गुरूकृपा यांना महत्त्व दिले. महानुभावांचे तत्त्वज्ञान हे 'सूत्रपाठ' या ग्रंथात सविस्तरपणे सांगितले आहेत. जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर या प्रमुख मानून नियमीत मानल्या आहेत. या संप्रदायाचे कृत युगात हंसावतार, त्रेतायुगात दत्तावतार, द्वापारयुगात कृष्णावतार आणि कलियुगात श्री. चक्रधरावतार असे चार अवतार प्रमुख मानले आहेत. या संप्रदायात अस्पृश्यता मानली जात नाही. स्त्रिया व शूद्र यांना येथे दीक्षा घेता येत होती. या संप्रदायात पाच मूर्तींची पूजा केल्याने पंचकृष्णांच्या वचनांना प्रमाण मानतात. या पंचकृष्णांत (१) श्रीकृष्ण (२) श्री दत्तात्रेय प्रभू (३) श्री चांगदेव राऊळ (४) श्री गोविंदप्रभू (५) श्री चक्रधर यांचा समावेश दिसतो. या पंचकाविषयी डॉ. प्र. न. जोशी म्हणतात, "महानुभावीयांच्या मते श्रीकृष्ण हा विष्णूचा मर्यादित अवतार नसून परब्रह्माचा साक्षात असा व्यापक अवतार आहे. भारतीय परंपरेतील श्रीकृष्ण व महानुभावांचा

श्रीकृष्ण यांत याखेरीज अन्य भेद नाही.” (पृ.१०७, मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास) एकूणच पंचकृष्णांना फार महत्त्व असलेले दिसते. श्री चक्रधरांच्या वचनांना ‘श्रुती’ असे म्हणतात तर नागदेवाचार्य यांच्या रचनांना ‘स्मृती’ असे म्हणतात.

महानुभाव संप्रदायात जे आचारधर्म सांगितले गेले त्यात प्रामुख्याने संन्यस्त आणि गृहस्थ असे दोन वर्ग केले. संन्याशाने नेहमी भ्रमंती करावी, भिक्षेतून मिळालेले अन्न चव व गोडी न घेता घ्यावे, एकांतवासात परमेश्वराचे नामःस्मरण करावे, एकाच गावात जास्त काळ भिक्षा मागत राहू नये, तोरण बांधलेल्या घरी भिक्षेस जाऊ नये, ओळखीच्या ठिकाणी भिक्षा मागू नये, देह जिवंत ठेवण्यासाठी अन्नाचे सेवन करावे, स्त्रीचे चित्र पाहू नये, परनिंदा-परवार्ता करू नये, कोणाचाही द्वेष, मत्सर, क्रोध करू नये. इत्यादी असे अनेक आचारधर्म सांगितले आहेत. महानुभाव संप्रदायाचे आचारधर्म जीवेश्वर भेद, भक्तियोग, संन्यास आणि अहिंसा या प्रमुख तत्त्वावर आधारित आहेत. अशा या आचारधर्म आणि तत्त्वज्ञानाच्या अनुसरणाने कार्य करीत असताना अनेक विद्वानांनी गद्य-पद्य अशी वाङ्मय निर्मिती केली आहे. या वाङ्मय निर्मितीचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येतो.

२.४ अ) महानुभाव पंथाचे गद्य वाङ्मय :

महानुभाव संप्रदायाचा विषय विवेचनामध्ये थोडक्यात परिचय करून घेतल्यानंतर आता आपण या संप्रदायात कोणकोणते गद्य वाङ्मय तयार झाले याचा विचार करणार आहोत. यात प्रामुख्याने ‘लीळाचरित्र’, ‘श्री गोविंदप्रभुचरित्र’, ‘सूत्रपाठ’, ‘दृष्टांतपाठ’, आणि ‘स्मृतिस्थळ’ या महत्त्वाच्या ग्रंथांचा समावेश होतो. हे सर्व ग्रंथ जाणीवपूर्वक मराठीतून लिहिले आहेत. कारण चक्रधर स्वामी व नागदेवाचार्य यांनी मराठीतून संप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार करण्यास सर्व शिष्यांना सांगितले होते. त्यामुळे अशी विविध प्रकारची वाङ्मयनिर्मिती झालेली दिसते.

२.४.१ लीळाचरित्र :

लीळाचरित्र या ग्रंथाला महानुभाव संप्रदायात खूप महत्त्व आहे. मराठीतील हा पहिलाच चरित्रग्रंथ आहे. श्री चक्रधर स्वामी हे महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक होते. त्यांच्या आठवणी एकत्र करून म्हाइंभटाने लीळाचरित्र ग्रंथाचे संपादन केले. म्हाइंभट हा गर्भश्रीमंत व विद्वान होता. आपल्या विद्वत्तेचा त्याला मोठा गर्व होता. त्यामुळे तो इतरांना गवताच्या काडीसमान लेखत असे. याचे प्रतीक म्हणून तो पायाच्या अंगठ्यात गवताची बाकी बांधत असे. आकाशात एक सूर्य तर भूतलावर आपण अपरसूर्य आहोत. असे तो स्वतःस म्हणत असे. एक दिवस वामनभटाबरोबर ते स्वामींच्या दर्शनास आले आणि स्वामींच्या दर्शनाने मागील सर्व विसरून गेले. स्वामींनी म्हाइंभटास प्रश्न केला - “एथौनि आत्यंतिक संस्कृती छेदू ऐए कार प्रतिनी आणि” या प्रश्नाचे उत्तर म्हाइंभटाला देता आले नाही. या प्रसंगानंतर त्यांचे गर्वहरण झाले व त्यांनी श्री गोविंदप्रभूंच्याकडून पंथाची दिक्षा घेतली आणि चक्रधर स्वामींचे शिष्यत्व पत्करून महानुभाव संप्रदायात कार्य करू लागले. श्री चक्रधर स्वामींनी शके ११९६ च्या सुमारास उत्तरापंथे गमन केल्यानंतर सर्व शिष्य ऋद्धिपूर येथे एकत्र येऊन श्री चक्रधरांच्या आठवणी सांगू लागले. याप्रसंगी म्हाइंभटांना सर्व आठवणी एकत्रित करण्याचे सुचले आणि सर्व शिष्यांकडून सांगितल्या गेलेल्या सर्व लीळा एकत्रित गोळा केल्या. त्या सर्व लीळा नागदेवाचार्य यांच्याकडून खऱ्या असल्याची खात्री करून घेऊन

लीळाचरित्र ग्रंथ संपादन केला. आपल्या गुरुविषयीच्या लीळांचे संपादन करत असताना म्हाइंभटाने खूप कष्ट घेतले. याप्रसंगी त्यांची चिकाटी दिसते. एकदा ते खेइंभटकडे लीळा विचारण्यासाठी जातात. त्यावेळीचा प्रसंग पहाता येतो. “तैसेचि म्हाइंभट अटनविशेषे खेइंभटांचे या गावां गेले: तेंथ तयांसि भेट झाली: म्हाइंभटां हेतु: जे गोसावियांचीया लीळा शोधावीया: तवं खेइंभट कृषीकर्म करावया जाति: त्यासरीसे म्हाइंभटही जाति: खेइंभट कृषिकर्म करीति: आणि म्हाइंभट तयां मागां मागां गोसावियांचीया लीळा पुसति: खेइंभट सांघति: त्या म्हाइंभट नमस्कारुनि घेति: मग भिक्षा करुनि जेविती:” याठिकाणी गुरुविषयी मनात असणारा आदर प्रेम, जिऱ्हाळा दिसून येतो. तसेच त्यांच्या आठवणी गोळा करण्याविषयीची चिकाटी दिसते.

म्हाइंभटांना सर्व लीळा या अनेक शिष्यभक्तांकडून मिळाल्या आहेत. त्याचे त्यांनी वर्गीकरण केले. एकांक, पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध या पद्धतीने मांडणी केली आहे. या ग्रंथातील लीळांविषयी वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी वेगवेगळी मते मांडलेली आहे. प्र. न. जोशी यांनी या ग्रंथात एकांकात ७४ पूर्वार्धात ३५८ व उत्तरार्धात ४८८ व इतर अशा एकूण ९२० लीळा येत असल्याचे सांगितले आहे. डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी लीळाचरित्र एकांक, पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध अशा ३ भागात असून एकूण लीळांची संख्या १५०९ इतकी असल्याचे सांगितले आहे.

डॉ. वि. भि. कोलते यांनी एकांक भाग वेगळा न करता पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग मानून पूर्वार्धात ५९२ व उत्तरार्धात ६५५ अशा एकूण १२४७ लीळा असल्याचे सांगितले आहे. याशिवाय त्यांनी इतर काही द्वापार लीळा (लीळा ४८) व अज्ञात लीळा (लीळा १५१) यांचा समावेश लीळाचरित्रात केला आहे. एकूणच वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी लीळांची संख्या वेगवेगळी सांगितलेली दिसते. असे जरी असले तरी हा ग्रंथ विश्वासनीय असल्याचे मत सर्वच अभ्यासकांनी मांडले आहे.

या ग्रंथाची निर्मिती ही इ.स. १२८३ (शके १२०५) च्या दरम्यान झाली आहे. चक्रधरांच्या सहवासात राहिलेल्या शिष्यांनी सांगितलेल्या लीळा संकलन करून पूर्वार्ध व उत्तरार्ध लिहिला गेला. मात्र चक्रधरांच्या एकाकी जीवनाविषयी कोणालाच फारशी माहिती नव्हती. फक्त महदायिसेशिवाय कोणीही त्यांच्या एकांतवासात त्यांच्यासोबत नसत. त्यामुळे महदायिसेने जी माहिती सांगितली त्या माहितीच्या आधारावर एकांकी जीवनातील लीळा लिहिल्या. काहीवेळा श्री चक्रधर स्वामींच्या मुखातून त्यांच्या पूर्ण जीवनाचे संदर्भ ओघाने येत असत. त्याचाही आधार एकांक लिहिताना घेतला गेला. लीळाचरित्रातून श्री चक्रधर स्वामींच्या संपूर्ण जीवन व व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश पडतो. त्यांनी ज्या-ज्या ठिकाणी भ्रमंती केली याची माहिती मिळते. त्या काळातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक संदर्भ समजतात. त्यामुळे ‘लीळाचरित्र’ हा ग्रंथ एक दस्तऐवज म्हणून अभ्यासता येतो. हा ग्रंथ फक्त चरित्र नसून श्री चक्रधर स्वामींचे स्मरण आहे. या लीळांतून चक्रधरांच्या सौंदर्यापासून ते तत्त्वनिरूपणापर्यंत, लहानातील लहान हालचालीपासून ते वेगवेगळ्या कृतीपर्यंत विस्तार वर्णन म्हाइंभटाने केले आहे.

चक्रधर स्वामी हे दिसायला सुंदर होते. त्यांना पाहिल्यावर पुरुषदेखील त्यांच्यावर मोहित होत असत. त्यांची देहयष्टी पीळदार होती. हे पुढील ओवीवरून दिसते. “अया: कैसे सौंदर्य पुरुषु: साक्षात गोरक्षनाथु” हे

उद्गार अनेकांच्या मुखातून चक्रधर स्वामींना पाहिल्यावर बाहेर पडते. लीळाचरित्रात चक्रधरांच्या अनेक आठवणी सांगितल्या आहेत. जसे की, सशाला पारध्यापासून अभय देणारे चक्रधर, चोरांना 'महात्मे' म्हणणारे चक्रधर लहान धानाईला साळू-कावळ्याची गोष्ट सांगणारे चक्रधर, गुरे राखणारे चक्रधर, अपराध करणाऱ्या शिष्यास कठोर शासन करणारे चक्रधर, श्रमाने थकवा येणाऱ्या महदायिसेची सेवा करणारे चक्रधर, इत्यादी. अशी चक्रधरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची विविध रूपे म्हाइंभटाने लीळाचरित्रातून मांडले आहेत. या विविध प्रसंगांची मांडणी करताना चक्रधरांबरोबर नागदेवाचार्य, बाईसा, दादोस, सारंग पंडित या शिष्यांचेही चित्रण येते.

महानुभाव तत्त्वज्ञानाचा मुलाधार म्हणून लीळाचरित्राकडे पाहिले जाते. या ग्रंथातील तत्त्वज्ञानावरच सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ यासारखे ग्रंथ निर्माण झाले. म्हाइंभटाने श्रद्धेने हा ग्रंथ संकलन केल्याने आणि सत्याच्या कसोटीवर तपासल्याने याला विश्वसनीयता प्राप्त झाली आहे. एक आदर्श चरित्रग्रंथ म्हणून याचे वाङ्मयात उच्च स्थान आहे. म्हाइंभटाची लीळाचरित्रातील वर्णनशैली चित्तवेधक आहे. छोटी छोटी वाक्ये असल्याने तो प्रसंग साक्षात डोळ्यासमोर उभा राहतो. या बरोबरच महाराष्ट्राच्या १२ व्या व १३ व्या शतकातील सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. कारण या काळातील बरीच माहिती येथे मिळते. जसे की - बारसे, उपनयन व मौंजीबंधन, गोंधोळीच्या मुहूर्तावरील विवाहोत्सव याची माहिती मिळते. विविध उत्सव, शिमगा, दिवाळी, या सणांची माहिती मिळते. ग्रामस्थांचा न्यायनिवाडा, गावो-गावीचे महाजन, जातिधर्म, कर्ज काढून शेती करणारे शेतकरी, वाटमारी, दरोडे दिसतात. याबरोबरच तेली परीट, शिंपी, चांभार, कासार, लोहार, मोळीविके, गुराखी असे विविध व्यवसाय करणारे लोक दिसतात. व्यवहारातील आसू, दाम, रूका, फवडा पादुका इत्यादी चलनातील नाणी समजतात. तसेच कृषिजीवन, बाजारहाट, व्यापार जातिव्यवस्था, भाषा इत्यादी याचे संदर्भ लीळाचरित्रातून समजतात. या ग्रंथात कोठेही जड भाषा आलेली नाही. अल्पाक्षर रमणीयत्व हे म्हाइंभटाच्या लेखनीचे वैशिष्ट्य असल्याने घरगुती पद्धतीची भाषा येते. निवेदन शैलीचे सामर्थ्य वाढविण्यासाठी काही ठिकाणी दृष्टांत व संवादात्मकता येते. एकूणच या ग्रंथातून म्हाइंभटाची श्री चक्रधर स्वामींच्यावरील निष्ठा, त्यांचे परिश्रम, डोळसपणा इत्यादी अशा व्यक्तिमत्त्वातील गोष्टींची छाप ग्रंथात पडली आहे. याचा साक्षात्कार आपणास उदाहरणादाखल काही लीळांचा अभ्यास करून घेता येतो. तसेच भाषेचे स्वरूप आणि वाङ्मयीन सौंदर्य याची कल्पना येते.

१) अवस्था स्वीकारू :

“गोसावी अवस्था स्वीकारली: मार्गी चालावयाची प्रवृत्ति नाही: काटे या केसकळाप गुंपति: ते वारेनि उगवति: कां कव्हणी मनुष्य उगवी तेव्हळि: मूर्ति वोरखडे: काटे रूपति: असुधाचे बींदू नीगति: ते साहाजे पन्हरेयावरी मानुकूली तैसी मीरवति:॥”

आशय -

श्री गोविंदप्रभूंच्याकडून शक्ती स्वीकार केल्यानंतर श्री चक्रधरांची अवस्था उन्मनस्क झाली. तिचे वर्णन इथे आले आहे. या अवस्थेत ते सातपुडा पर्वतातील सालबडीच्या डोंगरात बारा वर्षे होते. त्यांचे लांब केस काटेरी

झुडुपात गुंतत. ते तेथेच थांबत. वाऱ्याने ते मोकळे झाले किंवा एखाद्या वाटसरूने ते मोकळे केले की ते पुढे जात. कधी कधी अंगाला काटे लागून त्यातून रक्तबिंदू निघत. ते स्वामींच्या सुवर्णकांतीवर लाल रत्नाप्रमाणे चमकत.

२) आघ्रपीळी खेळवणे :

“एके वेळ रानी जाळी एकी बीजे केले होते: तेथे लाहासिची पाली होती. ते पारधी गेली होती: तीथे पीली गोसावी खेळविली: तवं ते आली: गोसावी अवलोकिली: रोखु नीवर्तला: मग ते मोळी हे कौनि बैसली: सुनेयाचिया परी: मग नविक गोसावी पीली खेळविली: वडुवे धरुनि एरी कडीचा एरी कडी घातली: मग तीएची तीएकडे घालुनि गोसावी बीजे केले:॥”

आशय -

स्वामी एकदा अरण्यातील मोठ्या झुडुपाजवळ गेले होते. तेथे वाघिणीची पिले होती. वाघीण शिकारीसाठी बाहेर गेली होती. स्वामींनी ती वाघपिले खेळवली. इतक्यात वाघीण आली. स्वामींनी तिच्याकडे कटाक्ष टाकला. तिच्या मनातील राग निवळला. ती आपले अंग दुमडून बसली. स्वामींनी पुन्हा त्या पिलांना खेळवले आणि ते निघून गेले.

या लीळांतून श्री चक्रधर स्वामींचे प्रेम आणि अहिंसा कशी असावी हे दिसून येते.

२.४.२ श्री गोविंदप्रभुचरित्र :

म्हाझंभटाने लिहिलेला हा दुसरा ग्रंथ आहे. या चरित्रग्रंथात गोविंदप्रभूंचे जीवन स्मृतिरूपाने येते. या ग्रंथाला महानुभाव पंथात ‘ऋद्धिपूरलीला’, ‘ऋद्धिपूरचरित्र’ असा उल्लेख दिसतो. वि. भि. कोलतेनी या ग्रंथास ‘श्री गोविंदप्रभुचरित्र’ असे नाव दिले. हा ग्रंथ इ.स. १२८८ मध्ये लिहिला गेला. या ग्रंथात एकूण ३२५ लीळांचे संकलन आहे. श्री गोविंदप्रभू म्हणजे परमेश्वरी अवतार असे मानल्याने ईश्वरी पुरुषाचे चरित्र म्हणून या ग्रंथाकडे पाहिले जाते. श्री गोविंदप्रभूंच्या जीवनातील अनेक प्रसंग या चरित्रात आल्याने त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडते. श्री गोविंदप्रभू म्हणजे वऱ्हाडकडील असल्याने वऱ्हाडी बोलीचा सुंदर आविष्कार या ग्रंथात दिसून येतो.

श्री गोविंदप्रभूंचे व्यक्तिमत्त्व हे वेडेपिसे होते. कारण त्यांनी अवतार घेत असताना गर्भ, पतित व दवडणे या ३ प्रकारांपैकी दवडण्याचा अवतार घेतला होता. त्यामुळे त्यांनी ज्या जीवाला मातेच्या गर्भातून दवडविले होते. त्याचे देहगुण व स्वभाव त्यांना स्वीकारावे लागले. दवडलेला जीव हा वेडापिसा होता. जसे की ते खाड (दाढी) माखेपर्यंत गूळ खात, वेगवेगळे हातवारे करत, वेडावून दाखवत, इ. गोविंदप्रभूंच्या व्यक्तिमत्त्वातील विविध रूपे या ग्रंथातून दिसतात. जसे की - ते कुणब्याच्या व महाराच्या घरी जेवत असत, मांगाच्या घरी पाणी पित असत, मुलाला अंधोळ घालणाऱ्या बाईस गरम पाण्यात विरजन घालून देत, मुक्याला वाचा देत, सर्पाचे विष उतरवित, इत्यादी. रूपे दिसतात. त्यांच्या मुखात अनेकवेळा “आवो मेली जाये” ही शिवी असल्याने त्यांच्या अंतरंगातील वात्सल्य प्रकट होताना दिसते. या अनुषंगाने या चरित्रातील एक लीळा पहाता येते.

“मातांग-गृहीं खेळु:॥ गोसावी माहारवाडेयासि बीजें करीति: उतरंडी उतरीती: मग म्हणेति “आवो!

मेला जाय : येथ काइ असे” ते म्हणे “येथ काइ असेल राऊळो! का उतराल?” तेसॅचि मातांगाचा घरी करीति: काही पदार्थ देखेति: तो चाखेति: आणि म्हणेति: “आवो मेली जाये: गोड आहे म्हणे:” ऐसा अनुकारू करीती: मग गोसांवी बीजें करिति:॥४६॥”

या चरित्रग्रंथातून श्री चक्रधर व गोविंदप्रभू यांच्यातील आख्यायिका येत नाहीत. यातील आख्यायिकातून तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती समजते. घाटा, कानवला, धिरडे, राळ्याचा भात, वडेयाचे आंबट इत्यादी, खाद्य पदार्थांची माहिती मिळते. शिमगा, श्रावणी, पोळा यासारख्या सणांची माहिती मिळते. स्पृश्यास्पृश्यभाव, सामान्य स्त्रिया रोगराईवरील घरगुती उपाय, ताम्रपटांकित खरेदी खते, यासारख्या रूढी परंपरा दिसतात. यातून त्यावेळची सामाजिक परिस्थिती कशी होती हे लक्षात येते.

या चरित्रग्रंथात मोजक्या शब्दातून अत्यंत साधी भाषा वापरून गोविंदप्रभूचे व्यक्तिदर्शन घडविणे हे म्हाइंभटाच्या लेखनीचे वैशिष्ट्य आहे. अनेक ठिकाणी वऱ्हाडी प्रादेशिक शब्द व वाक्यप्रचार वापरले आहे. म्हाइंभटाना श्री चक्रधर स्वामी यांचेकडून प्रेरणा मिळाली तर श्री. गोविंदप्रभू यांचेकडून दीक्षा घेतली. बराच काळ यांचे सान्निध्य म्हाइंभटाना मिळाले. ग्रंथाविषयी ल. रा. नसिराबादकर म्हणतात, “चरित्रलेखकाला आवश्यक असणारा निकटचा सहवास, जिव्हाळा आणि त्याचसोबत सत्यान्वेषी दृष्टी ही तिन्ही वैशिष्ट्ये म्हाइंभटाजवळ असल्यामुळे त्यांचा हाही ग्रंथ वाङ्मय गुणसंपन्न झाला आहे.” (पृ.२२, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास) यावरून असे लक्षात येते की श्री गोविंदप्रभू चरित्रग्रंथ वाङ्मयीनदृष्ट्या संपन्न असून महानुभाव संप्रदायातील महत्त्वाचा ग्रंथ आहे.

२.४.३ सूत्रपाठ :

इ.स. १२८० (शके १२०२) मध्ये केसोबासांनी चक्रधरांच्या तोंडी आलेल्या सूत्रांचे संपादन केले. केसोबासांनी नागदेवाचार्य यांचेकडून पंथीय दीक्षा घेतली. यांची बहीण कामाईसे ही नेहमी सोबत असे. यांना पाहून नागदेवाचार्य म्हणत, “भावंडे ऐसे गुरुकुल जाणे: परि लोकु नको की” केशिराज हे संस्कृतचे अभ्यासक असल्याने संस्कृतमध्ये लिहीत असत. त्यामुळे एकदा नागदेवाचार्य त्यांना म्हणाले, “पंडित: केशवया: तुमचा अस्मात स्कमात मी नेणे गा: मज श्रीचक्रधरे निरूपिली मऱ्हाही: तियांचि पुस:” असे म्हणताच केसोबासांनी महानुभावीय तत्त्वज्ञान आणि आचारधर्माला अनुसरून सूत्रपाठ ग्रंथाची निर्मिती केली. महानुभाव संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान या सूत्रपाठावरच आधारित आहे. या पंथाचा हा आधारभूत ग्रंथ आहे. सूत्रपाठाच्या आधारावरच पुढील काळात अनेकांनी ग्रंथ रचना तयार केली. यातील सूत्रे महत्त्वाचे विचार सांगतात. त्यामुळे ते वाचकांना भावतात. स्वदेश सोडून विरक्त होऊन जीव-जीवित परमेश्वरास हा चक्रधरांनी दिलेला उपदेश या सूत्रातून दिसतो. केसोबासांनी एकूण सूत्रांपैकी स्वतः निवडलेली ७८२, परशुरामाचे २४०, रामेश्वराचे २१८ आणि पंचकृष्ण व पंचनाम यांची १५ अशी एकूण १२५५ सूत्रे मांडली आहेत. या सूत्रातून अलंकारिकता नाही. साध्या सोप्या भाषेत त्याची मांडणी केली आहे. या सूत्रांचा परिणाम वाचकांच्या मनावर खोलपर्यंत होतो. एकूण सूत्रांपैकी ५४४ सूत्रे पंथात फार महत्त्वाची मानली गेली आहेत. यातील काही सूत्रे पुढीलप्रमाणे पाहता येतील.

१) “घर न निवडीत भिक्षा कीजे॥ वोळखते यायेया घरा न वचावे: तोरणमंडाचेया घरा न वचावे॥”

- २) “जेविता आवडी गोडी न होआवी प्राणासी आहारू दे यावा: इंद्रियांसि नेदावा॥”
- ३) “एक दोनि वेळा याते आठवीजे: परि बंध्यु दिवस जावो नेदिजे॥”
- ४) “खरूज खाजवीना: तो विरक्तू॥”
- ५) “जोचि अवसरू विषया: तोचि ब्रह्म विद्ध्ये:”
- ६) “जे जैसे असे ते तैसे जाणजे: ते ज्ञान:”
- ७) “संसार भाणजे हा दीर्घ स्वप्नू गा:”
- ८) “तुमचे नि मुंगी रांड न होआवी:”
- ९) “परम प्रीती कीजे: परि विशिष्ट बुद्धी नकीजो:”
- १०) “अन्य वार्तेपसि निद्रा चांग: वरि निद्रा की जे: परी अन्य वार्ता न कीजे:”
- ११) “ज्ञानेविण वैराग्य ते काइ करावे बापेया:”
- १२) “धड तुटले यांनी जीवे परमेश्वराते न सोडावे:”
- १३) “भोगस्थानी न बैसावे: लेपाचा देऊळी न बैसावे: फलतेया फुल तेया वृक्षाखाली न बैसावे॥”
- १४) “एकु देवो: एकु धर्म: तया परस्परे परमप्रीति होआवी की॥”

अशा अनेक सूत्रातून चक्रधर स्वामीचे तत्त्वज्ञानाचे दर्शन घडते. एक एक सूत्र म्हणजे मंदिर असून ईश्वरी स्मरणाची मूर्ती आहे. प्रत्येक सूत्र दीप, शितल जलधार आहे. सूत्र हे धारदार शस्त्र असून मनातील विकारांचे बंड मोडून काढण्याचा मोक्षमार्ग आहे. पारमार्थिक निष्ठा, तात्त्विक भाषामुळे ही प्रभावी ठरतात. अल्पक्षरत्व हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे. लहान लहान वाक्यातून ज्ञान भरले आहे. यातील एक एक सूत्र म्हणजे प्रभावी औषधी मात्रा आहे. असे मत अ. ना. देशपांडे यांनी काढले आहे.

२.४.४ दृष्टांतपाठ:

केसोबासांचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे दृष्टांतपाठ हा होय. हा ग्रंथ इ.स. १२८८ मध्ये निर्माण झालेला आहे. यात एकूण ११४ दृष्टांत आहेत. या दृष्टांतपाठात चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानाची मांडणी शास्त्रोक्त पद्धतीने केली आहे. त्यामुळे शं. गो. तुळपुळे याला ‘उद्धरणसिद्धांता’ वरील जणू एक उपनिषदच असल्याचे म्हटले आहे. श्री चक्रधर हे लोकांना तत्त्वज्ञान सांगताना दृष्टांत देऊन सोपे करून सांगत असत. प्रत्येक दृष्टांत म्हणजे एक उपदेश कथाच आहे. चक्रधर स्वामींचे एक सूत्र निवडून केसोबासांनी दृष्टांत निवडले आणि त्या दृष्टांतातून सांगितलेले तत्त्व दार्ष्टांतिक याने जोडले. प्रत्येक दृष्टांत ३ भागात विभागला आहे. पहिल्यांदा चक्रधरांचे सूत्र, नंतर सूत्रानुरूप दृष्टांत व शेवटी दृष्टांतातून पारमार्थिक असे काढलेले निष्कर्ष म्हणजेच दार्ष्टांतिक होय. यातील सूत्रे व दृष्टांत हे चक्रधरांचे (इ.स. १२७६ पर्यंतची शके ११९८) आहेत. तर दार्ष्टांतिक हे (इ.स. १२८० शके १२०२ म्हणजे

चक्रधरांच्या नंतर) केसोबासांनी स्वतः लिहिले आहेत. एक दृष्टांत म्हणजे एक छोटीशी बोधकथाच आहे. श्रीचक्रधरांनी पूर्वार्धात व उत्तरार्धात हे दृष्टांत शके ११९० ते निर्याणापर्यंत सांगितले आहेत. काही दृष्टांत उदाहरणादाखल पहाता येईल.

१) दृष्टांत हस्तीचा (मूळ दृष्टांत क्रमांक ४३)

सूत्र : जो जे हो औनि असे: तो तेचि बोले।। (आ.२००)

अनंतशक्ति परमेश्वर सकळांसिही विषयव्यवस्था करीति।। (वि.२२३)

दृष्टांत : “गावां हस्ति आला: तेथ जात्यंध हस्ति पाहों गेले: एके पावो देखीला: एक सोंड देखीली: एके कानु देखीला: एके पाठी देखीली: एके पोट देखीले: एके पूंस देखीले: मग एकमेका संवादति: आरे तुवां हस्ति देखीला: पावो देखीला तो म्हणे हस्ति खांबासारीखा सोंड देखीली तो म्हणे हस्ती मुसळासारीखा: कानु देखिला तो म्हणे हस्ति सुपासारीखा: पाठी देखीली तो म्हणे हस्ती कोथळेयासारीया । पूंस देखीले तो म्हणे हस्ती खराटे यासारीखा: ऐसे एकमेकां उरोधीति । तयांमध्ये डोळसु असे तो म्हणे हा हस्तीचा एकु एकु अवण्यु होए: परि हस्ति नव्हे । ऐसा अवण्वी युक्त तो हस्ति।।”

द्राष्टांतिक : “तैसे जयासि जे शक्ति प्रकाशळी असे तो तीए शक्तीतें परमेश्वरू म्हणे ज्ञानिया असे तो म्हणे हे ईश्वराची एकि एकि शक्ति होय: परी परमेश्वरू नव्हे: ऐसा शक्तीयुक्त तो परमेश्वरू ।।”

२) दृष्टांत शरणागताचा (मूळ दृष्टांत क्र. ११२) :

सूत्र : परमेश्वरू ज्ञानियासी अनिष्टनिवृत्ती करीति: (वि.मा.२०१)

दृष्टांत : “कव्हणी शरणागत मरणाभेण रायासि शरण रीगे:

रावो तयाति पाठीसी घाली: मरणेसि राखे परिराज्य नेदी: राज्य ते पुत्रासीचि दे।।”

द्राष्टांतिक : तैसे परमेश्वरू सकळ देवता मळ कर्मापासौनि वेगळा करीति: परिराज्य ते भक्तासीचि देति।।

असे अनेक दृष्टांत आहेत की जे मनाला भावतात. मार्मिक शब्दरचनेमुळे ते सहजपणे समजतात. या दृष्टांतपाठाविषयी अ. ना. देशपांडे म्हणतात, “प्रत्येक दृष्टान्तामध्ये श्री चक्रधरांची जिवंत वाणी आणि केसोबासांची सुसंस्कारित भाषासरणी यांचा संयोग झालेला आहे. या रचनेकडे पाहून असे वाटते की, प्रत्येक दृष्टांतातले सूत्र हे जणू श्री चक्रधरांच्या वाणीचे उगमस्थान आहे. तेथून निघून दृष्टांतात ही वाणीरूपी सरिता वाहात वाहात विस्तार पावलेली आहे. आणि शेवटी केसोबासांनी बांधून काढलेल्या तात्पर्यरूपी सुरेख घाटात ती शांत व स्थिर झालेली आहे.” (पृष्ठ ४२०, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला)

वरील विधानाचा विचार करता केसोबासांच्या द्राष्टांतिकांवरून तेराव्या शतकातील मराठी गद्याचा आपणास परिचय होतो. छोटी छोटी वाक्ये वाचत असताना ते चित्र डोळ्यासमोर उभे राहते. वाक्यातील प्रत्येक शब्द परिणामकारक आहे. वाक्यरचना वेधक व ठसठशीत आहे. यात केलेले वर्णन रेखीव दिसते. प्राचीन मराठी

गद्याचा उत्कृष्ट नमुना म्हणजे दृष्टांतपाठ होय. या ग्रंथातून बाराव्या व तेराव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवनावर प्रकाश पडतो यात शंका नाही.

२.४.५ स्मृतिस्थळ : नागदेवाचार्य हे पुरी (हल्लीचे पांढरी, जि. बीड, मराठवाडा) येथील महादेवभट व आबाइसा यांचा मुलगा होय. यांची पत्नी गंगाइसा ही आहे. श्री. चक्रधर स्वामींकडून श्रीनगर (सिन्नर) येथे नागदेवाचार्य यांनी पंथाची दीक्षा घेतली. काही काळ श्री गोविंदप्रभूंची सेवा केली. श्री चक्रधर स्वामी यांनी उत्तरापंथे गमन केले आणि नंतरच्या काळात महानुभाव संप्रदायाचे सर्व नेतृत्व नागदेवाचार्य यांचेकडे आले. लीळाचरित्रात ज्याप्रमाणे श्री चक्रधर स्वामी यांच्या लीळा (आठवणी) येतात. त्याच पद्धतीने 'स्मृतिस्थळ' या चरित्रग्रंथात नागदेवाचार्यांच्या 'स्मृती' एकत्रित केल्या आहेत. या ग्रंथाचा उल्लेख 'नागदेवाचार्यचरित्र' असाही करतात. श्री चक्रधरांच्या वचनांना श्रुती तर नागदेवाचार्यांच्या वचनांना 'स्मृती' म्हणतात. स्मृतिस्थळ हा ग्रंथ इ.स. १३१३ - (शके १२३५) च्या काळात म्हणजेच नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर निर्माण झाला आहे. या ग्रंथाचा लेखक कोणी एक नसून अनेकांच्या संकलनातून हा ग्रंथ तयार झाला आहे. असे असले तरी नरेंद्र व परसराम हे मूळ लेखक आणि मालोबास व गुर्जर हे त्या ग्रंथाचे संस्कारात करणारे आहेत असे सांगितले जाते. या स्मृतिस्थळात एकूण २६१ स्मृतींचे संकलन केले आहे. नागदेवाचार्य यांनी प्रत्यक्षात ग्रंथलेखन केलेले नाही पण श्री चक्रधर स्वामींच्या नंतर पंथाचा प्रसार व लेखकांना लेखन करण्यासाठी प्रेरणा देण्याचे कार्य नागदेवाचार्य यांनी केले. त्यामुळे त्यांना 'ग्रंथकारांचा ग्रंथकार' असे मानले जाते. या ग्रंथातून लक्ष्मीधर भट केसोबास, म्हाइभट या ग्रंथ लेखकांची माहिती मिळते.

श्री चक्रधर स्वामी यांच्या निर्याणानंतर नागदेवाचार्य व सर्व शिष्यांची दयनीय अवस्था होते. चक्रधरांच्या आठवणीने ते व्याकूळ होतात. याचे चित्रण काही आठवणीतून होताना दिसते. श्री चक्रधर स्वामींनी भिंतीवर टाकलेली पिचकारीची आठवण होताच नागदेवाचार्य ती पिचकारी जीभ खरडेपर्यंत चाटतात. काहीवेळ ते वेड्यासारखे हातवारे करून बोलू लागतात. त्यावेळी महदाईसेने त्यांची समजून काढली ती म्हणते, “ मग माहादाइसी म्हणितले: नागदेवा: गोसावियांपासि चाला जावो। भटोबासी म्हणितले: ‘के असति गोसावी: माहादाइसी म्हणितले’ हे नव्हेति रूधि पुरी: श्रीप्रभु गोसावी बोलाऊ पाठवीले असे:” भटोबासी म्हणितले: ‘नेणो मा तुझा श्रीप्रभु: माझा देवो नो श्रीचक्रधरू ओ: तंव माहादाइसी म्हणितले:’ नागदेवा: तू ते गोसावी श्री प्रभूसि नीरोविलें असे की: आणि मज तुज नीरोविलें असे की: आणि मज तुज नीरोविलें असे की : चाल: म्हणौनि पाटकुळीए वाऊनि नीगाली।। (स्मृति ३) अशी आठवण सांगितली आहे. प्रत्यक्षात ज्यावेळी शिष्यांना भिक्षा कमी मिळू लागते त्याप्रसंगी नागदेवाचार्य अस्वस्थ होतात आणि म्हणतात, “मज म्हातारदाम आला असे तो विनयोगास: आजिलागौनि माझी एक भिक्षा घेयावी” अशी शिष्यांना विनंती करतात. चक्रधर स्वामींच्या नंतर नागदेवाचार्य ही एकच व्यक्ती मोठी होऊन गेली. अत्यंत साध्या व मोजक्या शब्दांच्या मांडणीतून त्या काळातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, भौगोलिक आणि साहित्यविषयक परिस्थितीचे चित्रण स्मृतिस्थळातून झाले आहे. या स्मृतिस्थळातून एक निष्ठावान व्यक्तीचे चरित्र आले आहे. सामाजिक आणि वाङ्मयीन दृष्टीने या ग्रंथाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. अशा या नागदेवाचार्यांनी श्री गोविंदप्रभूंच्या निधनानंतर मराठवाड्यातील प्राचीन क्षेत्र मुदगलजवळ निंब (लिंबे, जि. परभणी) येथे आपला देह ठेवला.

२.४.६ मूर्तिप्रकाश :

‘मूर्तिप्रकाश’ या ग्रंथाची निर्मिती केसोबासांनी इ.स. १२८९ (शके १२११) मध्ये केली. चक्रधरांचा सहवास केसोबासांना खूप काळ मिळाला होता. या ग्रंथांनी ओवीची संख्या तीन हजारावर असून श्री चक्रधर स्वामीच्या मूर्तीचे वर्णन ओवींच्या माध्यमातून केले आहे. केसांबासांच्या या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लेखनात ‘अतिशयोक्ती’ आलेली दिसते. या ग्रंथातून मूर्तिवर्णनाबरोबरच परमार्थ निरूपण हा हेतूही लेखकाचा दिसून येतो. अलंकार आणि विविध रसांनी नटलेली कलाकृती असल्यामुळे ही महानुभाव संप्रदायात वेगळी ठरते. या लेखनाविषयी कवी स्वतःच आत्मविश्वासपूर्वक म्हणता, “तैसे चातुर्य सामर्थ्यास्तवः सकळ ग्रंथ भोगिती गर्व! जव मूर्तिप्रकाशाचे भावः डोळा न देखती।। तवचि सरिताचे गडगर्जनः जव समुद्रसि नव्हे दरिसन। तैसे सकळ सीधांताचे वीचारण माझीया कवीतेपुढे” स्वतःच्या लेखनाबद्दलचा आत्मविश्वास ठामपणे येथे मांडलेला दिसतो. पुढे केशिराजानी प्राकृत भाषा वापरून सर्वसामान्यासाठी लेखनप्रपंच केला. या प्राकृत भाषेविषयी कवीच्या मनात असलेला भाव महत्त्वाचा वाटतो. कवी म्हणतो, “तन्ही प्राकृती सबदी रसाळीः दावीन परशास्त्राची नव्हाळी। सुमता करीत। दीवाळीः परमानंदाची।। दावीन देसीएचे बीक प्रबंभी तादात्म होती रसिक। जैसे परीमळे घोळीले पीयूखः जगा दर्लक्षः”

या ग्रंथातील अर्थघनता, दिलेले दृष्टांत शब्दातील कोवळीकता इत्यादीमुळे हा ग्रंथ वाचत असताना ज्ञानेश्वरीची आठवण होते. ज्ञानेश्वरीतील काही भागातील मांडणीशी ‘मूर्तिप्रकाश’ या ग्रंथातील भाग मिळता जुळता आहे हेही दिसून येते.

ब)

२.५ महानुभावीय पद्य वाङ्मय :

आतापर्यंत आपण महानुभाव संप्रदायातील गद्यग्रंथांचा परिचय करून घेतला. या संप्रदायात गद्य ग्रंथ जसे लिहिले गेले तसेच पद्य ग्रंथही लिहिले गेले. या ग्रंथांची निर्मिती ही इ.स. १२९२ (शके १२१४) ते इ.स. १३६३ (शके १२८५) या कालावधीमध्ये झालेली दिसते. या पद्य वाङ्मय निर्मितीलाच साती ग्रंथ असे म्हणतात. या ग्रंथांची निर्मिती ‘ओवीबद्ध काव्यग्रंथ’ अशा स्वरूपाची आहे. या ग्रंथांचे लेखक हे व्यासंगी पंडित असून काहीना राजदरबारी मान्यता होती. श्रीकृष्णाला पूर्ण परब्रम्ह परमेश्वराचा अवतार मानला होता. त्यामुळे श्रीकृष्णभक्ती ही या ग्रंथलेखनामागची भूमिका आहे. या सात ग्रंथातील एक ग्रंथ सोडला तर सहा ग्रंथकाव्ये हे कृष्णजीवनावर आधारित आहेत. यातील कृष्ण हे त्यांचे दैवत होते. पंचकृष्णापैकी श्री चक्रधर यांना एक मानले जायचे. या चक्रधरांचा सहवास साती ग्रंथांच्या लेखकांना लाभाला होता. ते साती ग्रंथ पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

अ.क्र.	ग्रंथनाम	ग्रंथकार	इ.स. काळ	शके काळ
१	रूक्मिणी स्वयंवर	नरेंद्र	इ.स. १२९२	शके. १२१४
२	शिशुपालवध	भास्करभट्ट बोरीकर	इ.स. १३१३	शके. १२३५
३	उद्धवगीता/एकादशस्कंध	भास्करभट्ट बोरीकर	इ.स. १३१४	शके. १२३६
४	वछाहरण	दामोदर पंडित	इ.स. १३१६	शके. १२३८
५	ज्ञानप्रबोध	पंडित विश्वनाथ	इ.स. १३३१	शके. १२५३
६	सह्याद्रिवर्णन	खळोव्यास	इ.स. १३३३	शके. १२५५
७	श्री ऋद्धिपुरवर्णन	नारायण पंडित	इ.स. १३६३	शके. १२८५

२.५.१ रूक्मिणी स्वयंवर (इ.स. १२९२/शके १२१४):

रूक्मिणी स्वयंवर हा ग्रंथ प्रथमस्थानी येतो. या ग्रंथांचा लेखक नरेंद्र हा आहे. कवी नरेंद्र हा रामदेवराव यादव यांच्या दरबारी कवी होता. नरेंद्रच्या साल कवीने रामायण व नृसिंह कवीने नलोपाख्यान लिहिले. याबद्दल नरेंद्राने त्या दोघांची निर्भत्सना केले. याप्रसंगी दोघांनी नरेंद्रास श्रीकृष्ण कथेवर काव्यलेखन करण्यास सांगितले. यातून १८०० ओव्यांचे ‘रूक्मिणी स्वयंवर’ हे काव्य इ.स. १२९२ शेक १२१४ मध्ये लिहिले. हे काव्य रामदेवराव यादवाला इतके आवडले की तो त्या ग्रंथावर हक्क सांगू लागला. तो ग्रंथ त्याने स्वतःजवळच ठेवून घेतला. यासाठी यादव राजाने नरेंद्रास प्रत्येक ओवीस सोनटक्का देण्याचे कबूल केले. यावेळी रामदेवराव म्हणतो, “यावरि राये म्हणतिले: या ग्रंथाचा अभंगु मज द्यावा: मी जेतुकीया ओवीया ते तेतुके सोनटक्के आणि चौथरीया आसु ओनाळणे घालीन:” या अमिषाला नरेंद्र कवी बळी पडले नाहीत. आपण जर असे केले तर आपल्या कवीकुळास कलंक लागेल असे स्पष्ट सांगतात आणि परत येऊन एका रात्रीत जवळजवळ ९०० ओव्यांचा ग्रंथ (अपूर्ण) पुन्हा लिहून तो भटोबासांना देतात. आणि पंथाची दीक्षा घेतात. डॉ. कोलते यांनी मात्र या ग्रंथाची ओवीसंख्या ८७९ इतकी सांगितली आहे. या अपूर्ण राहिलेल्या ग्रंथाविषयी अ. ना. देशपांडे म्हणतात, “अपूर्ण अवस्थेत सुद्धा ते वाचले असता असे निःशंकपणे म्हणावेसे वाटते की हे काव्य म्हणजे महाराष्ट्र वाङ्मयकलारूपी वेलीला लागलेले, कधीही न कोमेजणारे, रसिक रूपी मधुपांचे वाळभ जडलेले असे एक डौलदार पुष्प आहे. किंबहुना असे म्हणू या की हे काव्य म्हणजे मराठी शारदेच्या अंगावर चढविलेले एक दिव्य लेणे आहे.” (पृ. ४३, प्रा म.वा.इ., खंड १) यावरील मतावरून आपणास ग्रंथांचे महत्त्व लक्षात येते.

‘रूक्मिणी स्वयंवर’ ग्रंथाच्या सुरुवातीस नरेंद्राने श्रीगणेशा व शारदा यांना वंदन केले आहे. आनंदप्राप्ती हे या काव्य निर्मितीमागील हेतू असावा, असे सांगितले जाते. नरेंद्राने, ‘श्रीकृष्णाचा वर्णिता कीर्तिचंद्रु: चढविन सुखाचा समुद्र’ अशी प्रतिज्ञा केली. या कृष्णकथन वाचनाने फलश्रुती होईल असेही कवीने खालील ओवीतून सांगितले आहे. “तेयासी परमेश्वर भक्तीची चाडा ते ऐक तू हे कथा अमर गोड ते या काहीची नाही अवघड:

जन्म मरणाचे:” नरेंद्र हा संस्कृत ज्ञानी होता. त्यामुळे संस्कृत महाकाव्याच्या आदर्शातूनच काव्यनिर्मिती झाली असावी. या काव्यातील वर्णनाविषयी अ. ना. देशपांडे लिहितात, “वर्णनकलेच्या ‘धनुकली’ ने पिंजून पिंजून कवीने मात्र तो खूपच फुलविलेला आहे. काव्यात सर्वत्र वर्णनेच वर्णने आहेत. निरनिराळ्या देशीच्या राजांचे वर्णन, श्रीकृष्ण सौंदर्याचे वर्णन, रूक्मिणीच्या विरहावस्थेचे वर्णन, राधा-दामोदराचे वर्णन, अस्ताचलावरील सूर्याचे वर्णन, दिव्यांचे वर्णन, चंद्रोदयाचे वर्णन, विरहोपचारांचे वर्णन, वनोपवनाचे व त्यातील वसंतविलासाचे वर्णन, द्वारका नगरीचे वर्णन, तिच्या भोवतालच्या पोळीचे वर्णन! त्यामुळे रसिकाला कथारमणीचे दर्शन व्हावयाचे ते पल्लेदार वर्णनाचे हे सगळे झगझगीत पडदे बाजूला सारल्यानंतरच. या वर्णनाच्या फुलोऱ्याकडे पाहून कधी कधी असे वाटते की या काव्यातील कथावस्तूची अवस्था असंख्य चाहत्यांच्या गर्दीच्या मेळाव्यात गुदमरून गेलेली लोकप्रिय पुढाऱ्यासारखी झालेली आहे. सुदैवाने कवीचे कथासूत्रावर व त्याच्या प्रामाणबद्ध मांडणीवर लक्ष आहे. वर्णनातिरेकापायी रसभंग होईल याची त्याला जाणीव आहे. “बहु बोलता अतिप्रसंगुः कथे होईल रसभंगु॥” या शब्दात त्याचीही जाणीव एके ठिकाणी व्यक्तही झालेली आहे.” (पृष्ठ ४३७, प्रा. म.वा.इ., खंड १) या कथेत सुदेव रूक्मिणीचे पत्र घेऊन द्वारकेजवळ येतो. इथपर्यंतचा भाग येतो. वरील विधानातून नरेंद्राने ग्रंथातून चित्रित केलेली माहिती समजते.

नरेंद्राने लेखन करताना रूक्मिणी ही मूर्तिमंत सौंदर्यदेवता भूतलावर आली आहे असे वाटते. त्यामुळे रसिकता आणि उदात्तता यांचे मिश्रण दिसते. सौंदर्यवर्णनात दाखविलेला संयम कौतुकास्पद आहे. त्यामुळे रा. श्री. जोग यांनी या काव्यास ‘सदभिरूचीचा एक उत्तम आदर्श’ अशी पदवी बहाल केली आहे. अतिशयोक्ती ही या लेखनातील शैलीचा विशेष आहे. त्यामुळे येथे काही प्रसंगी औचित्यहानी होते. “उत्प्रेक्षा हा तिचा अलंकार आहे. या कल्पना विलासाची एक लहानशी छटा म्हणून आकाशातील नक्षत्रांचे पुढील उत्प्रेक्षात्मक वर्णन पाहू.”

“तंव गगनी नक्षत्रं उमटतः जैसी आकाशी घाटौलि फुलत

ना तरि मेघ वीणि साधितः मोतियांची

की पाख-धुनी करीती चकोवे: ते सैग मंदाकिनीचे थेंब गोरे

की दिसति बाणलिंगे ऐतारे: गगन-नर्मदेची!”

रूक्मिणीचे विरहोपचार सुरू आहेत. त्यांच्या तयारीतला हा एक भाग पहा: अर्धचंद्राच्या खलात चांदण्याचा पारा आणि नक्षत्राची मोत्ये खलून काढावयाची आहेत! “खली अर्धचंद्राचा: पारजु शोधुनि चांदिण्यांचा मारू केला मोतियांचा: नक्षत्राचेया.”

कधी या कवीच्या अत्युक्तीने साधेच पण हृदयंगम आणि भावपूर्ण रूप धारण केलेले आहे. विरहव्यथित रूक्मिणी झोपली आहे. डावा हात उशाखाली आहे आणि उजवा हात हृदयावर आहे. का? हृदयात ठेवलेला देव निसटून जाईल ना?

“डावा हातु उसिया घातला: उजवा हृदयावरि ठेवला

जैसा जिवेंसी देवो धरिला: निसटैल म्हणौनि”

एकदा आणि फक्त एकदाच अत्युक्ति विलासात रमता रमता या कवीच्या प्रतिभा रमणीचा औचित्याचा पदर प्रमाणाबाहेर जास्त ढळलेला आहे.

वरील काव्य ओवीतून कवीनी वेगवेगळ्या विषयावर मार्मिकपणे मांडणी केलेली आहे.

रूक्मिणीच्या विरह वर्णनात कल्पनरम्यता, भावोत्कटता प्रीती आणि भक्ती अशा अनेक छटा दिसतात. नरेंद्र स्वयंपूर्ण प्रतिमेचा कवी असल्याने प्रथम दर्जाचे आख्यान काव्य लिहिले. इतकेच नव्हे तर मूळ कथेत नसलेली किन्नराची उपकथा ही स्वयंनिर्मितीने नरेंद्राने तयार करून त्यात घातली आहे. नरेंद्रला संगिताचे ज्ञानही होते. म्हणून “महाकवित्वाचे सामर्थ्य असलेला तेराव्या शतकातला मराठीतला एक प्रतिभाशाली कवी” असा गौरव अ. ना. देशपांडे यांनी केला आहे. ‘रूक्मिणी स्वयंवर’ काव्यातील विशेष सांगताना आणि मराठी भाषेचा अभिमान सांगताना पुढील ओवी लिहिल्या आहेत.

“नरेंद्र हा केसोबासांप्रमाणे प्रबंध कवी आहे आणि प्रबंध काव्यातले ते तीन विशेष नरेंद्राच्याही काव्यात अवतरलेले आहेत. १) नरेंद्राला महाकवित्वाची ओढ आहे. ज्यांनी देवाला जाणले व जे देवाला प्रिय झाले अशा महाकवींबद्दल त्याला आदर आहे. “ते महाकवी मानिले: जे जाणौनि देवा वालभैले” सर्गबद्धतेची बाह्य लक्षण नसले तरी त्याच्या काव्यरचनेचा एकंदर घाट महाकाव्य रचनेच्या वळणावर गेलेला आहे.” २) त्याची प्रतीक्षा अत्युक्तिप्रिय आहे. ३) “तैसे देवाचा गुणी विसंवता मि बियाळ बोले उसणता.” असे म्हणून कवीने आपली कवित्वविषयक रंकवृत्ती बोलून दाखविलेली आहे पण त्याचबरोबर, “श्री चक्रधराचा वाणिता कीर्ति - चंदु: चढवीन सुखाचा समुद्रु जळसेन करीन म्हणे नरींद्रु: सभेचे लोक.” अशी आत्मविकासाची ऊर्मीही त्याच्या लेखणीने प्रकट केलेली आहे.

मराठीच्या अभिमानाचे स्फुरणाने भारावलेल्या या ओव्या पाहा.

“तैसे आइकतां श्रीकृष्णचरित्र: होय सकल सुखाचे छेत्र वरि जोडे ब्रम्ह-सुख पवित्र: ते मन्हाटी बौलोन।।
जिथे भाषेचिये रसवृत्ती: सा भाषांचे कुपेकीजेति निगुती ते मन्हाटी कवण जाणे निरुती: जे रसांचे जीवन।। ते
मन्हाटे बोल रसिक: वरि दावीन देशियेचे बिक म्हणैन सव्याख्यान श्लोक: मिसें वोवियेचेनि।।”

येथे रस हा शब्दनिष्ठ असल्याचा जो विचार कवीने सूचित केलेला आहे तो मराठीच्या साहित्यशास्त्राच्या अभ्यासकांनी लक्षात घेण्यासारखा आहे.

रूक्मिणी स्वयंवर या ग्रंथात श्रीकृष्णाशी निगडित कथा असल्याने पंथाचे तत्त्वज्ञान कोठेही येत नाही. या ग्रंथातील विशेष गोष्टींविषयी ल. रा. नासिराबादकर लिहितात. “पंथप्रवेशापूर्वी नरेंद्राने हे काव्य लिहिल्याची एक साक्ष म्हणजे त्यातील विदग्धता. अलंकारिकतेने नटलेले कल्पना सौंदर्य, भावमाधुर्य, ज्ञानेश्वरकुलीन शैली, सौंदर्यासक्त वृत्ती, आत्मविश्वास, विनय आणि श्रीकृष्णकथेवरील प्रेम अशा अनेकविध वैशिष्ट्यांचा आविष्कार

या कवितेत झाला असल्यामुळे हे काव्य 'मराठी शारदेच्या अंगावर चढविलेले एक दिव्य लेणे' ठरले आहे. नरेंद्राची भूमिका भक्तापेक्षाही रसिक कवीचीच अधिक आहे. हे त्यांच्या सौंदर्यप्रधान वृत्तीतून व वर्णनातून स्पष्टच होते." (पृ. ३१, प्रा. म.वा.इ.)

वरील मताचा विचार करता रूक्मिणी स्वयंवर या ग्रंथाचे महत्त्व अधोरेखित होते. याच ग्रंथाविषयी श. दा. पेंडसे यांनी "नरेंद्र हा महाराष्ट्राचा पहिल्या दर्जाचा प्रतिभासंपन्न पहिला प्रेमकवी" असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. कारण यात श्रीकृष्ण व रूक्मिणी यांचे प्रेमवर्णन येते. प्रसिद्ध अभ्यासक रा. चिं. ढेरे यांनी कवी नरेंद्र यास महानुभावीय सारस्वतातील 'कवींद्र' अशी पदवी बहाल करून ते पुढे म्हणतात, "जीवनाचा व्यापक अनुभव डोळसपणे घेऊन त्याचा गाभा शोधून पाहणारी, जीवनाचे वेध घेऊ शकणारी दृष्टी जर नरेंद्रास लाभली असती, तर त्याने एकीकडे कालिदासाशी पैजा मारल्या असत्या आणि दुसरीकडे भक्तिप्रवणतेमुळे ज्ञानेश्वरांशी जवळीक साधली असती." (पृ. ४६, रा. चिं. ढेरे, संपा. नरेंद्र विरचित रूक्मिणी स्वयंवर, प्रस्तावना)

या मतातून कवी नरेंद्राच्या लेखणीतील सामर्थ्यता उत्कृष्टपणे होती. हेच सिद्ध होते. नरेंद्र हा तेराव्या शतकातील प्रतिभासंपन्न कथाकवी आहे, हे यावरून लक्षात येते.

२.५.२ शिशुपालवध :

भास्करभट्ट बोरीकर हे महानुभाव पंथातील तिसरे आचार्य होते. यांच्याकडे पंथनिष्ठा प्रज्ञा आणि प्रतिभा होती. ते विद्वान होते. यांच्या नावावर शिशुपालवध, उद्धवगीता व पूजावसर ही तीन काव्ये आहेत. ही तीनही काव्ये त्यांनी ज्ञानेश्वरीनंतर इ.स. १३०८ नंतर लिहिली आहेत. त्यांच्या वाणीत रसाळपणा होता. ते बोलू लागले की आसमंतातले लोक सुद्धा एकाग्रतेने ऐकत असत. भास्करभट्ट हे रसाळ वाणीचे, दिसायला रूपाने सुंदर, चांगले वादपटू, पंथ तत्त्वज्ञानाचा व्यासंगी विद्वान आणि शीघ्रकवी होते. असे अनेक गुणवैशिष्ट्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात दिसून येतात. काव्यदृष्ट्या सरस असणारा ग्रंथ म्हणजे शिशुपालवध हा त्यांनी इ.स. १३१३ (शके १२३५) मध्ये लिहिला. हा ग्रंथ लिहिताना माघ कवीचे संस्कृतमधील 'शिशुपालवध' हे त्यांच्या वाचनात आले होते. असे अभ्यासकांचे मत आहे. शिशुपालवध या काव्यामुळे यांना प्रतिभासंपन्न कवी म्हणून प्रसिद्धी मिळाली. त्यांच्या लेखनावर नरेंद्राच्या रूक्मिणी स्वयंवराची छाप पडलेली दिसते. कारण यातील नारदागमण, द्वारकावर्णन, ऋतुवर्णन, जलक्रीडाकथन युद्धवर्णन याप्रसंगांची मांडणी दोन्हीही सारखीच दिसते.

या काव्याविषयी वि. भि. कोलते म्हणतात, "भास्करभट्टाने आपले काव्य लिहिण्यापूर्वी माघाच्या शिशुपालवधाचा कसून अभ्यास केला होता. इतकेच नव्हे तर ते काव्य समोर ठेवून, त्यातील प्रसंगाप्रमाणेच आपल्या कथेसह मांडणी देऊन त्याने प्रस्तुत काव्य रचले." (भास्करभट्ट बोरीकर, १९३५, पृष्ठ ९७)

असे असले तरी त्यांनी अनेक वर्णनात कल्पनाविलास आणि अलंकार वैभव स्वतःच्या प्रतिभा शक्तीवर स्वतंत्रपणे लिहिले आहे.

“मज नाही मतीचा विकास: केवी वानू राणा परेशू

पर जीवा होतसे उलासू: स्तुती लागी.”

या ओवीतून बोरीकर यांची कृष्णभक्तीची भावना आणि विनयशीलता स्पष्ट होते. या ग्रंथात शृंगार सक्तीचे अधिक वर्णन येत असून यातील ओवीसंख्या १०८७ इतकी आहे. यातील फक्त १०० ओव्यातून शिशुपालवध वर्णन चित्रित झाले आहे. राहिलेल्या ओव्यातून श्रीकृष्ण-रूक्मिणी यांचा विरह यावर लिहिल्या आहेत. या विरहवर्णनावर जवळजवळ ८५० ओव्या लिहिल्या आहेत. या चित्रणामुळे प्रत्यक्षात मात्र शृंगाराचा अत्यंत वापर केल्याने जीवनातील आसक्ती वाढल्याचे दिसते. ‘मुक्तिवतिलेची दूतिका’ याला छेद बसतो.

शिशुपालवध ग्रंथात श्रीकृष्ण रूक्मिणी यांचा एकांतवास, प्रणयाचे वर्णन, विरहावस्था, प्रेमकलह व जलक्रीडेचे प्रसंग वर्णन केले आहेत. यातील काही वर्णनात कामोद्दीपक वर्णनेही दिसतात. म्हणून पंथातील बाईदेवव्यासांनी हा ग्रंथ पाहून “ग्रंथु निका जाला असे! परि निवृत्ता जोगा नव्हेचि: हा शृंगारिया प्रवृत्ताजोग जाला असे” असे परखड मत मांडले आहे. तर अ. ना. देशपांडे यांनी, “बाणा विरक्त जोगिणीचा, पण ओठावर तरंगत असलेला आलापित शब्दसमूह मात्र शृंगारगीताचा अशी तिची अवस्था झाली.” (पृ. ४५०, प्रा. म.वा.इ.खंड.१) असे म्हणून शिशुपाल वधास ‘प्रबंधकाव्य’ असे म्हंटले आहे. या ग्रंथात शृंगार रसाचा अधिक वापर झाला आहे.

शिशुपालवधमधून श्रीकृष्णवर्णन, रूक्मिणी विरहोपचार वर्णन यांच्या मांडणीत सुंदर कल्पना विलास आढळतो. यात भक्तीचा धागा आहे. उद्यान वर्णनात आणि वसंत ग्रीष्मादी ऋतूंच्या वर्णनात कल्पनाविलासाचे, रम्यतेचे, स्वरूप पहावयास मिळते. कल्पनारम्यता आणि अलंकारांचा वापर यात कवी रमताना दिसतो. याविषयी प्र.न. जोशी म्हणतात, “रातोत्पालाच्या पाकळ्यांसारखे त्याचे सुंदर चरणकमळ, इंद्रनील पाचासारखी त्याची दिव्य कांती, केळीच्या गाभ्यासारख्या त्याच्या मांड्या, कैवल्यसरोवरासारखे त्याचे वक्षस्थळ, रविमंडळाभवतीच्या तारांगणासारखे कौस्तुभाजवळचे ते एकावळीचे तेज:पुंज मोती, मुदियाचे हिरे व त्याचा चंद्रबिंबतुल्य प्रसन्न मुखचंद्रमा, पोवळ्यांच्या प्रभेने शोभलेल्या चंद्रबिंबासारखे त्याचे मधुर स्मित....” (पृष्ठ १४९, म.वा.वि.इ.)

कवीने रूक्मिणी विरहोपचाराच्या निमित्ताने धाराग्रहाचे वर्णन उत्कृष्टपणे चित्रित केले आहे ते पुढील ओवीतून दिसून येते.

“ते धाराग्रह नवल: वणितां विरहोपचार ठाकैल

तर्हीं आईकतु रसाळ: उभती ते

कस्तुरीएचा पल्हो चीवडूनि: कमळांचे तीथरें रचुनि

कुमोदांचे पराग कालवूनि: गोटि पीटिली

अशोकांचीया भीती: कर्णिकरांची चित्रे उमटती

गवाक्षें बाहाकाति: मदन मोगरेयाची

चंद्र बिंबाचेनि पाडे: दिसत असे चोखडे

अरूवार घडले दळवाडे: कापूरकेळिचे.”

या ग्रंथाचा समारोप करताना कवीने स्वतःची काव्य लिहिण्यामागील भूमिका पुढील ओवीतून स्पष्ट केली आहे.

“हा शिशुपाल वधुः आइकतां तुटे भवबंधु
जीव होए प्रबोधुः परमतत्त्वाचा.”

अशी भूमिका स्पष्ट करून कवीने या ग्रंथाला ‘त्रिपथा’ असे सुरुवातीलाच म्हटले आहे. कारण हे काव्य वाहिनी भक्ती-विरक्ती, शृंगारसक्ती आणि वीरवृत्ती या तीन भिन्न वाटांनी जाणारे आहे. मुख्य प्रवाह हा शृंगार वाटेचाच आहे. एकूणच शिशुपाल या ग्रंथातून महानुभावीय तत्त्वज्ञानापेक्षा पांडित्य, रसिकता आणि अत्यंतिक शृंगारसक्ती याचे दर्शन अधिक घडते. मराठीत भक्तीला रसपदवी देणारा असा हा भास्कर भट्ट बोरीकर हा पहिला कवी आहे.

२.५.३ उद्धवगीता/एकादशस्कंध :

भास्करभट्ट बोरीकरांनी बाईदेवव्यासांच्या ‘शिशुपालवध’ या ग्रंथातील अभिप्रायानंतर पूर्णपणे निवृत्तीपर असा ग्रंथ लिहिला तो म्हणजे ‘उद्धवगीता’ किंवा ‘एकादशस्कंध’ हा होय. हा ग्रंथ इ.स. १३१४ (शके १२३६) रोजी लिहिला. मूळ एकादश स्कंधात १३६७ श्लोक आहेत तर उद्धवगीतेत फक्त ८२७ ओव्या आहेत. व्यासांच्या भागवताच्या एकादशस्कंधावर मराठीत टीकापर असा ‘उद्धवगीता’ हा पहिला ग्रंथ लिहिला आहे. मराठीतील हे पहिले टीकात्मक भाष्य असल्याने याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शांतरसात्मक भाष्य असल्याने याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शांतरसात्मक असा हा ओवीप्रबंध आहे. श्रीकृष्णाने उद्धवास केलेला उपदेश भास्कर भट्टाने ८२७ ओव्यात सांगितला. भास्कर भट्टाला आपल्या लेखनाविषयी पूर्णपणे आत्मविश्वास आहे. ते म्हणतात, “ माझ्या वेधवंती बोलांनी मी श्रीकृष्ण वर्णन करू लागलो की ते ऐकण्यासाठी श्रोते आपण होऊन येतील.” हा त्यांचा आत्मविश्वास पुढील काव्यपंक्तीतून व्यक्त होतो.

“पिलिलेया चंद्रबिंबः सुटति अमृतधारांचे कदंब

तैसे फुटति तुंबः नवरसांचे

एसिया कवितालतेः ब्रम्हविद्येची फुले दिसति फांकते

तरि पसरोनि हातेः कवण न तोडी.”

या काव्यास स्वतः लेखकाने प्रबंधकाव्य असे म्हटले आहे. उद्धवगीतेत सांगितलेले तत्त्वज्ञान हे सिद्धांतसूत्रपाठाला अनुसरून सांगितले आहे. आपल्या या लेखनाच्या आकर्षण शक्तीबद्दल कवीला आत्मविश्वास आहे. तो म्हणतो,

“काइ भवरासि कमळीः काही मानिले हातातली

कि कोकिळा रसाळीः नेसो दिधले

ना तरि मेघमंडळे: काई चातक लांचाविले

कि चंद्र मुळ पाठविले: चकोरांसि?”

या कवितालतेवर ब्रम्हविद्येची फुले फुललेली आहेत. ही फुले तोडायला कोण बरे हात पुढे करणार नाही? या साहित्याच्या देव्हान्यात प्रत्यक्ष शांतरस अवतरविणारी माझी वाणी कोण बरे ऐकणार नाही? माझी कविता कोकिळा, किन्नर आणि कलहंस यांना कमीपणा आणणारी आहे. मधुकराला ती रंगमाधुर्य शिकविणारी आहे. माझ्या कवितेतील पदप्रमेयांची गुंफण ही सुंदर स्त्रीच्या भुजबंधापेक्षा जास्त आकर्षक आहे असे तो म्हणतो.

शिशुपालवधा प्रमाणेच उद्धवगीतेतही कवीच्या व्यक्तित्वाचा दुहेरी स्वरूपाचा पडसाद उमटला आहे. ब्रम्हविद्येबरोबर कामतत्त्व ही कवीला पाहिजे आहे. त्यामुळे शांतरसाचा अनुभव देणाऱ्या कथेत संधी मिळेल तेथे शृंगाररस निर्माण केला आहे. ऋष्यशृंगाच्या कथेच्या निमित्ताने “म्हणौनिक प्रमदाचे गाणे वाणे: नाइकावें ध्यान परायणे” असा उपदेश केला आहे. या कवीला शृंगाराची इतकी आवड आहे की श्रीकृष्ण व उद्धव यांच्या संवादात भक्तीला, विरक्तीला प्राधान्य आहे हे माहीत असूनसुद्धा हा संवाद ‘ब्रम्हविद्येचा यौवनमद’ आहे. असे त्याने म्हंटले आहे.

या ग्रंथात श्रीकृष्णाने भक्त चक्रवर्ती उद्धव वैराग्य, ज्ञान, भक्ती यांचे जे रहस्य सांगितले, मोक्षधर्माचा उपदेश केला त्याचे निरूपण उद्धवगीतेतून केले आहे. अवधूताने केलेल्या चोवीस गुरूंच्या वैशिष्ट्यांचे, वैराग्यपोषणाच्या दृष्टीचे वर्णन यात आले आहे. त्यागाचे अंजन घालून डोळ्यांवरील प्रवृत्तीचे पटल दूर करावयाची व ब्रम्हजिज्ञासा उत्पन्न होण्याची आवश्यकता पटविली आहे.

पुरूरवाची कथा सांगत असताना कवीने स्त्रीची भरपूर निर्भत्सना केली आहे.

“हे पापाची उतरवेंठ: नरकाची राजवट

मुक्तिचे वज्रकपाट: कामिनि हे

दुर्गधीचिये टांकशाले: अमेध्याचें पहिले मोप पडिले

तेया नांव जगी ठेवीलें: स्त्रि ऐसें.”

शांतरसाच्या दृष्टीने विचार करता उद्धवगीत फिकी आहे. काहीशी निष्प्रभच आहे. या गोष्टीला कवीची मनोभूमिका कारणीभूत आहे. शांतरसापेक्षा शृंगार रसाची मांडणी चांगली झाली आहे. उद्धवास श्रीकृष्णाच्या वियोगाने होणारे दुःख कवीने प्रभावीपणे मांडले आहे. त्या मांडणीतील तीव्रता उत्कट प्रतीती येईल अशा पद्धतीने वर्णन केली आहे. उद्धवाची श्रीकृष्णावरील अपरंपार भक्ती तिचे अधिष्ठान या दुःखवर्णनाला मिळालेले असल्याने या वर्णनात भावस्निग्धता आली आहे. या उद्धवगीतेचा समारोप करताना भास्करभट्ट लिहितात,

“पाहुनी तेते प्रकरण: बोलिलें भक्ति ज्ञानलक्षण

तें पांतु विचक्षण: ग्रंथवेतो

एकादशेंसी सरिसी: भांजुनि साहित्ये देसी

मिया आवारू केले जगासि: ज्ञानामृताचे.”

उद्धवगीतेत लिहिलेले भक्तिज्ञानलक्षण हे आपण भागवतातील एकादशस्कंधातील प्रकरण पाहून लिहिली आहेत हे कवी सांगतो. या दोन्हीतील कल्पनास दृश्य दाखविता येते. उद्धवगीतेतील पुढील उदाहरण पाहता येते. “जिह्वा क्वचित् संदशति स्वदद्धिस्तद्वेदनायां कतमाय फ्युप्येता” या ओळीतील विचारच प्रतिध्वनीत झाला आहे. असे थोडेफार सादृश्य जाणवत असले तरी तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने पाहता ‘उद्धवगीतेची बैठक भागवताहून खूपच वेगळी दिसून येते. कवीने श्रीकृष्णोद्धवसंवादाचा उपयोग श्रीचक्रधराचे द्वैती तत्त्वज्ञान समजावून सांगण्याकरिता व अद्वैतमताचे खंडन करण्याकरिता केला आहे. पंथाच्या अभिमानाने मोठ्या उत्साहाने कवी द्वैताचे गीत म्हणत असताना मधूनच अद्वैताचा सूर त्यांच्या मुखातून येतो.’

श्रीकृष्णाच्या विरहाने उद्धवास झालेले दुःख उत्कटपणे भास्करभट्ट रेखाटतो. या ग्रंथाचा श्रोत्यांवरील परिणाम सांगताना भास्कर म्हणतो, “या आईकता उद्धवगीता: प्रबोधु उपजे श्रोतियांचिया चित्ता परब्रम्हेसी होय सायोज्यता: म्हणे कवि भास्करू” (८२७) अशा या उद्धवगीतेविषयी ल. रा. नासिराबादकर म्हणतात, “मूळ भागवताच्या एकादशस्कंधाशी ताडून पाहता ‘उद्धवगीता’ बरीचशी फिकी वाटते. भास्कराचा पिंड हा रसिक कवीचा पिंड आहे. त्याला येथे वाव नसल्यामुळे आणि निवेदनाच्या ओघात मूळवृत्ती उफाळून आल्यामुळे अनेक ठिकाणी औचित्यहानी झालेली आढळते. शिशुपालवधातील शृंगारिक वर्णनाविषयी प्रायश्चित भास्करभट्टाला येथे नीटपणे घेता आले नाही. असेच म्हणावे लागते. उत्कृष्ट भावनाशीलता आणि चमत्कृतिजनक कल्पकता ही भास्कराच्या कवितेची खास वैशिष्ट्ये. भास्कर म्हणजे संस्कृत काव्यादर्श समोर ठेवून लेखन करणारा महानुभावीय पंडित कवी तो हाडाचा कवी आहे. तत्त्वज्ञ नव्हे.” (पृष्ठ. ३९, प्रा. म.वा.इ)

एकूणच या ग्रंथाचा विचार करता सर्व सामग्री चांगली असूनही शांतरसाच्या आविष्काराच्या दृष्टीने हा ग्रंथ निष्प्रभ ठरला आहे. उद्धवाची कृष्णावरील भक्ती अधिष्ठान हे दुःख वर्णनात आल्याने भावस्निग्ध अशी आर्तता आली आहे. याचे कारण म्हणजे कवीची शृंगाराची आवड होय.

वरील रचनेशिवाय भास्करभट्टानी निर्वचनस्तोत्र, पूजावसर (२७ श्लोक), नरविलापस्तोत्र, अवताराष्टक गद्यचाली, श्रियाष्टक, जयाष्टक अशा विविध रचनांची निर्मिती केली आहे.

२.५.४ वछाहरण :

वछाहरण हा ग्रंथ दामोदर पंडितांनी इ.स. १३१६ (शके १२३८) मध्ये लिहिला. या ग्रंथाला वत्साहरण असेही म्हणतात. भागवताच्या दशमस्कंधातील १२, १३, व १४ व्या अध्यायातील अघासुरवध व वत्साहरणाची कथा या कथेवर आधारित दामोदर पंडितांनी हे काव्य लिहिले. या काव्यात ५०३ ओव्या आहेत. दामोदर पंडित आणि केसोबास हे संस्कृतज्ञ असून ते चांगले मित्र होते. एकमेकांच्या प्रेमापोटी त्यांनी एकमेकांच्या ग्रंथात मित्रांची नावे लिहिली आहेत. दामोदर पंडितांनी केशवराजु असा आपल्या मित्राचा वछाहरणाने अनेकवेळा उल्लेख केला आहे. तर केसोबासांनी दामोदर पंडितांच्या नावाचा उल्लेख ‘रत्नमालास्तोत्र’ या ग्रंथात केला आहे. दामोदर

पंडितांची पत्नी हिराईसा ही पहिल्यांदा महानुभाव झाली. काही वर्षांनी दामोदर पंडित पंथात आले. पंथात आल्यानंतर ते एक विद्वान, निष्ठावान, आणि मातब्बर शिष्य म्हणून सुपरिचित झाले. ते चांगले गात असत. पंथात गाण्यास बंदी असतानाही एक दिवस एकांतात ते गात बसले. हे नागदेवाचार्यांनी ऐकले आणि त्या भक्तिगीताचा त्यांच्यावर परिणाम झाला आणि त्यांनी गाण्यास अनुमती दिली ते म्हणतात, “पंडित आजिलागौनि तुज गीत गावया अनुज्ञा गाः” यानंतर ते गाण्यास सुरुवात करतात.

पंथात श्रीकृष्ण ही परमप्रितीची देवता मानली जाते. लहानपणी श्रीकृष्णाने अधासुराचा केलेला वध आणि कृष्णाच्या अवताराची सत्वता पारखण्यासाठी ब्रम्हदेवाने गोपाळांचे आणि त्यांच्या वत्सांचे केलेले हरण हा कथाभाग यात येतो. मूळ भागवताप्रमाणे कथेचा क्रम दामोदर पंडिताने ठेवला आहे. वछाहरणात श्रीकृष्णवर्णन, यमुनातीर वर्णन, वृन्दावन वर्णनातून दामोदराचे काव्यात्म वृत्तीचे दर्शन घडते. मात्र एकाच ऋतुमध्ये सर्व झाडांना फळ लागल्याचे केलेले वर्णन न पटणारे आहे. कल्पानंदापेक्षा ब्रह्मानंदात रमलेला कवी श्रीकृष्णाच्या बाललीला वर्णन करताना तृप्त झाला आहे. कृष्णाला पाहून यमुनेची झालेली अवस्था भावपूर्ण पद्धतीने कवी वर्णन करतो.

पंडितांची श्रीकृष्णभक्ती निस्सीम आणि अपरंपार आहे. त्यांच्या वस्त्राहरणाच्या समग्र कथाप्रवाहात सर्वत्र या भक्तिभावाचा मंद, मधुर, मंजुळ ध्वनी उमटलेला आहे. ते श्रीकृष्णकथा ही ‘नित्यनुतन’ असल्याचे सांगतात. सगळ्यातून निवृत्ती आणि श्रीकृष्णाच्या ठायी परमप्रीती या गोष्टी ज्याच्याजवळ आहेत त्याला ‘वस्त्राहरणा’ तील श्रीकृष्णकथाश्रवणाने प्रसन्नतेचा, शांतीचा लाभ मिळाला आहे.

“जया सकळापासौनि निवृत्ती। श्रीकृष्णिं परम प्रिती

तेचि जन निवति। एणें चरित्रामृतेसी॥”

ईश्वराचे अनंत अवतार आहेत, मात्र सहज सुलभतेने मुक्ती देणारा एकटा श्रीकृष्ण आहे.

“जैसे तरंग सागरा। तैसे अनंत अवतार ईश्वरा

परि लिला मुचिजे संसारा। ऐसा एकु श्रीकृष्णुचि होए॥”

ज्यांना भक्तिरसात गोडी नाही आणि शृंगाराची अभिरूची आहे. यांचीही अपेक्षा ‘सौंदराचा सौंदरू’ असलेल्या श्रीकृष्णाच्या चरित्रश्रवणाने पूर्ण होण्यासाठी आहे.

“भक्तिरसिं नाही आदरू। तेया कवि पढिये श्रीधारू

तेही तन्हिं सौदरांचा सौंदरू। राओ मुरारीचि वानावा॥”

असे असूनही दामोदर पंडिताने स्वतः आपल्या पारमार्थिक भूमिकेशी एकनिष्ठ राहून, श्रीकृष्णचरित्र गाताना शृंगार न आळविण्याचा संयम राखलेला आहे. श्रीकृष्णाची काही वर्णने कवीच्या प्रतिभा अतिशयोक्तीत रंगलेली आहेत.

या ग्रंथातून द्वैत-अद्वैतापेक्षा प्रवृत्ति-निवृत्तीचा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा, अधिक जिन्हाळ्याचा आहे. मुक्ती मिळवायची असेल तर ती निवृत्तीतूनच शक्य आहे. कर्मयोगाचा किंवा प्रवृत्तीचा त्यासाठी काहीही उपयोग

नाही. असा या प्रश्नासंबंधी अत्यंत योग्य निर्णय दामोदर पंडिताने घेतला आहे. मुक्ती आणि प्रवृत्ती या परस्परविरोधी अशा अवस्था आहेत. प्रवृत्तीतून मुक्ती अशक्य आहे. लोकांना प्रकृतीचे-मायेचे-देवताराधनेचे स्वाभाविक प्रेम आहे. त्यात पुन्हा तेथे फलप्राप्तीचे आकर्षण आहे. त्यामुळे लोकांची या मार्गावरील आसक्ती दुप्पट वाढली आहे. आताती कशाची सुटणार?

“साहाजेंचि आवडे प्रकृति। वरि आईकिली फलांची श्रुति
तेणे दुणावळि प्रिति। ते आतां जिवे न सांडवे॥”

कर्ममार्गी जीव नवस करून स्वतःला बांधून घेतात आणि प्रवृत्तिमार्ग सोडणाऱ्या विरक्तांना ते नावे ठेवितात,

“जे प्रवृत्तले कर्ममार्गी। नवसीए सुति बंधनालागि।
जे म्हणति नासिले वीतरागी। सांडिले प्रवृत्ति॥”

प्रवृत्तमार्गी लोक निवृत्तीमार्गाचा धर्मनिष्ठ म्हणून उपहास करतात वेश्यांना कुलवती स्त्रियांचा उपहास करण्यातलाच हा प्रकार आहे. विरहिणी स्त्रीला चंद्र चंदनाचा स्वर्ग जसा तापदायक वाटतो तशीच कर्मजडाची निवृत्तांबद्दल प्रतिक्रिया होते असे म्हणून कवी पुढे म्हणतो काही लोक प्रवृत्तिमार्गाचा उपदेश करतात. या मार्गाने आम्ही तरलो असा प्रचार करतात आणि आपसात आपले आपण एकमेकावर दिवे ओवाळून घेतात. व ब्रह्मविदांची निंदा करतात. हे पटवून देताना कवी म्हणतो, “अहो चिखलाने भरलेली वस्तू चिखलाचाच उपयोग करून स्वच्छ करता येईल काय? त्याप्रमाणे कर्ममार्गाचा अवलंब करून कर्माच्या बंधनातून कोणाला आपली सुटका करून घेता येईल काय? असा कर्ममार्गाचा, प्रवृत्तीचा निषेध पंडित करतात. आणि निवृत्तीचा पुरस्कार करतात.

दामोदर पंडित हे महाराष्ट्राच्या संतकवींच्या परंपरेतील कवी आहेत. वत्साहरण हे काव्य काही अभ्यासकांच्या मते दामोदर पंडिताचे नसून ते केशिराजबासाचे आहे असे मत मांडले आहे. कारण ग्रंथात ‘म्हणे मुनि केशिराजु’ असा सहादा उल्लेख आहे. फक्त शेवटच्या ओवीत दामोदर पंडिताचे नाव आहे असे सांगण्यात येते. मात्र या दोघांचे इतके मित्रप्रेम होते की ते एकमेकांची नावे ग्रंथात लिहीत असत. याविषयीची एक ओवी या ग्रंथात दिली आहे. या ओवीचा अर्थ दिला आहे, तो खालील प्रमाणे पहावयास मिळतो.

केसोबासांच्या मृत्यूनंतर दामोदर पंडितांना त्यांचा वियोग फार जाणवला. या वियोगावस्थेतच त्यांचे ‘वत्साहरण’ हे काव्य जन्मास आले. आपल्या मित्रप्रेमाचे एक स्मृतिचिन्ह म्हणून त्यांनी या काव्यात केशिराजाचे कर्ता म्हणून नाव घातले. फक्त शेवटच्या ओवीत दामोदर पंडिताचे एवढेसुद्धा अहंकार प्रदर्शन अयोग्य वाटले! तरीही तिने शेवटी संमती दिली म्हणून शेवटच्या ओळीत दामोदर पंडिताचे नाव राहिले! एकूणच काय तर ‘वत्साहरणात’ केशिराजाचे नाव आले असले तरी हा ग्रंथ दामोदर पंडितानेच लिहिलेला आहे.

२.५.५ ज्ञानप्रबोध :

पंडित विश्वनाथ हे लाड कामराज नावाच्या व्यापाऱ्याकडे कोषाध्यक्ष होते. यांच्यात काही मतभेद झाले आणि कामराजने विश्वनाथला बंदीत टाकले. शिवव्यास यांनी पुढाकार घेऊन त्यांना सोडविले यानंतर शिवव्यासांच्या बरोबर त्यांनी गृहस्थाश्रम व संसार याला तिलांजली देऊन त्यांच्याकडून संन्यासदीक्षा घेतली. म्हणूनच ज्ञानप्रबोधात,

“तैसे मुनी कमळाकरू। लाउनी गेला बोधांकुरू।
तो पाळिला शिवराजे उपचारू। करोनिया॥”

अशा प्रकारे दोघांचेही नमन केले आहे. ज्ञानप्रबोध हे प्रबंध काव्य पंडित विश्वनाथ बाळापूरकर यांनी इ.स. १३३१ (शके १२५३) मध्ये लिहिले आहे. हे काव्य वैशिष्ट्यपूर्ण असे आहे. गीतेमधील तेराव्या अध्यायातील श्लोकावर ज्ञानलक्षणांच स्पष्टीकरण करणाऱ्या अशा १२५ ओव्या लिहिल्या असून १०७९ ओव्यांची रचना स्वतंत्र आहे. असा हा एकूण १२०४ ओव्या असलेला प्रबंधग्रंथ आहे. गीतेतील पाच श्लोकांच्या टीकेवर लिहिलेला एक भाग व उरलेला दुसरा स्वतंत्र भाग अशा २ भागात हे काव्य लिहिले आहे. असे असले तरी तो एकच ग्रंथ आहे. या ग्रंथाच्या लेखनाची समाप्ती कधी झाली हे कवी- “शके बाराशे त्रेपन्न भीतरी। प्रजापती नाम संवत्सरी। माघे पंचमी प्रथमप्रहरी॥” असे स्वतःच सांगतो.

या काव्यग्रंथात विविध ज्ञानलक्षणे सांगितली आहेत. जसे की, अमानित्वं, अदंभित्व, अहिंसा, शांतिः आर्जवम् इत्यादी. या लक्षणांशिवाय काही रचना स्वतंत्र लिहिल्या आहेत. या लेखनातील सुरुवातीच्या १२५ ओव्या या “ज्ञानेश्वरीचा उतारा वाटावा” इतके साम्य व ज्ञानेश्वरी व ज्ञानप्रबोधात आले आहे असे शं.गो. तुळपुळे यांनी सांगितले आहे. प्रबंध संपविताना कवीने स्वतःला ईश्वर वियोगाचे दुःख झाल्याचे सांगून करुणेची याचना केली आहे. यातील आत्माविष्काराचा जिह्वाळा वाचकांच्या मनाला चटका लावणारा असून शांतरस, भक्तिरस आणि करुण रस यांचा त्रिवेणी संगम साधून “तो आंगे तर एकला। पर महाळाळा नांगवे वेठला॥” अशा काही ओव्यांतून वीररस येताना दिसतो.

विरक्ती आणि ईश्वरभक्ती यांचे रहस्य सांगणारा, मोक्ष दृष्टीने महती पटवून देणारा असा हा ‘ज्ञानप्रबोध’ एक तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ आहे. कवी पुढे म्हणतो, हा ग्रंथ नव्हे “परमार्गी ज्ञानाची पव्हे भक्तीची जन्मपत्रिका” “ज्ञानप्रबोधाचा आरसा” आहे. यात पाहिले असता “प्रत्यक्ष विरळत संसारू। देखति डोळा॥” असे सामर्थ्य आहे. हा ग्रंथ अमृतासारखे अंगचेच अमरत्व असून तो पवित्र आणि सुरस झाला आहे. असा आत्मविश्वास कवी व्यक्त करतो. हा ग्रंथ रसाळ आहे हे सांगणारी एक ओवी दिसते,

“सिद्धांत कर्पूरवासे। घोळून साहित्य रसे।
भावविडा प्रबंध मिषे। स्वामी देईना॥
लटकें वाग्जाळ। न बोले पाल्हाळ।
बोल भावगर्भ रसाळ। तैसे बोलेना॥”

विरक्तीची ज्यांना प्रेरणा झालेली आहे. ईश्वराच्या वियोगाने ज्यांना दुःख झाले आहे. अंशाच्या मनाची

पकड घेणारा असा हा प्रबंध आहे. हे पुढील ओवीतून कवी सांगतो,

“निर्वाहापुरता योगक्षेम। करी निहिंसक उदयम ।

आगत्य गृहस्थाश्रम। चाळी ऐसा॥

मीन जाळां सापडला। वागरू मृग पडिला ।

गृह-बंदीशाळे घातला। अडनी असे॥

म्हणे येथोनि कै सुटेन। मग योग-सौख्य पावेन।

गृहमिषें बंदिस्थान। मांडले हे॥”

अशी ज्यांच्या मनाची संसार विन्मुख व ईश्वरोत्सुक अवस्था झाली आहे. त्यांचे जीवनमार्ग या ग्रंथातील ज्ञानप्रकाशाने उजळणार आहे.

भक्तीप्रमाणे विश्वनाथ यांना द्वैतनिष्ठा महत्त्वाची वाटते. काही ठिकाणी अद्वैताचा सूर अगदी अस्पष्टपणे उमटलेला आहे. अद्वैताचे खंडन करताना त्यांनी मर्मभेदक प्रहार केला. द्वैतमताचे समर्थन केले असले तरी काही ओव्यातून अद्वैताचा सूर स्पष्टपणे उमटलेला दिसतो त्या ओवी पहा,

“तरी आत्मवंते भूते। ऐसें घेतले जयाचेति चित्ते।

हेचि वर्म निरूते। अहिंसेचे॥

असो हे भूतजात खेदे। जयाचा आत्मा भेदे॥

ज्ञानसपरिवारी नांदे। तयाचा ठायी।

कां जे प्रपंच भूतें सरिसी। त्रिगुणबंध समान जीव-राशी

व्यापकत्व भावे सर्वांशी। सरिसे ब्रम्ह एक॥”

या ग्रंथाच्या शेवटी कवीने फलश्रुती सांगितली आहे. पंडित विश्वनाथ म्हणतो,

“आणि सावधाने चित्ते: जे अभ्यासिती या ग्रंथाने ।

दैव दशाचे सुख श्री तयांते: अधिष्ठी॥”

ज्ञानलक्षणे सांगत असताना विश्वनाथ यांनी श्रीचक्रधर यांना आदरपूर्वक वंदन करून त्यांचे वर्णन केले आहे. ईश्वर भक्तीचे माहात्म्य आणि विरक्ती माहात्म्य सांगणारा तत्त्वज्ञानपर असा हा ग्रंथ आहे. गीतेवर अनेकांनी विविध प्रकारे लेखन केले. मात्र या एकाच ग्रंथाला साती ग्रंथात स्थान प्राप्त झाले आहे. या ग्रंथाशिवाय विश्वनाथ यांनी ‘ज्ञानचंद्रिका’ नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे.

२.५.६ सहाद्रिवर्णन :

खळोव्यास तथा राघोपाध्याय पाथरीकर यांनी सह्याद्रीवर्णन हा ग्रंथ इ.स. १३३३ (शके १२५५) मध्ये लिहिला. या ग्रंथास 'सह्याद्रीमाहात्म्य' असेही म्हणतात. या ग्रंथातून दत्तात्रेयाची स्तोत्रे आहेत. महानुभाव पंथात श्रीकृष्णाप्रमाणे एकमुखी दत्तात्रेयाला प्रथमपूर्णवतार मानले जाते. त्यामुळे दत्ताच्या वर्णन करणाऱ्या ओव्या यात येतात. सह्याद्री या स्थानी मातापूर अथवा माहूर या क्षेत्री श्री दत्तात्रेयाचा अवतार झाला म्हणून या ठिकाणच्या आठवणींना (लीळांना) त्या ठिकाणाचे सह्याद्रीवर्णन असे नाव दिले आहे. ग्रंथाच्या सुरुवातीलाच,

“तथा श्रीचक्रपाणिचेनः वरप्रसादे मी करीन।

मूर्ति-लीला-वर्णनः श्री दत्तात्रेयाचे”

अशी श्री चक्रधर स्वामींच्या कृपेने श्री दत्तात्रेयाची लीळावर्णन केली आहे. श्री चक्रधरांना नमनही केले आहे. हिराइसा तथा हिरांबिका ही त्यांची दीक्षागुरू असल्याने तिचा उल्लेख ग्रंथात दिसतो. तो असा -

“तिये हिरांबिकेचा सुतु। रामु येणें नाते विख्यातु।

तेणे हा निर्मिला ग्रंथु। वितरागासी॥

ऐसया ग्रंथाते जे पाठ करिती। तथा भावपूर्वक आइकती।

ते वाचेही मंगलरूप होता। म्हणताय रामु॥”

शेवटच्या दोन ओव्यातून हा ग्रंथ रामरचित असल्याची नोंद दिसते.

खळोव्यासांनी दत्तमूर्तीचे भावपूर्ण व रमणीय असे वर्णन केले आहे. चक्रधराचे चरित्रही काही प्रमाणात सांगितले आहे. या ग्रंथात एकूण ५१७ ओव्या असून १६० ओव्यात श्री दत्तात्रेयाचे चरित्र येते. तर १०५ ओव्यात श्री दत्तात्रेयाच्या मूर्तीचे वर्णन येते. शेवटच्या ५५ ओव्यात दत्तचरित्र आहे. एकूणच श्री दत्तात्रेयाच्या लीळांच्या अनुषंगाने सह्याद्रीवरील स्थानांचे वर्णन यातील ओव्यातून येते.

या ग्रंथात सर्वतीर्थ एकवीरा, रेणुका, दत्तात्रेयाचा अलर्क, सहस्रार्जुन परशुराम यांच्यावरील अनुग्रह, श्री चक्रधराचे अवतार कार्य, आत्मनिवेदन, स्वोद्धाराची तळमळ इत्यादी असे विषय आले आहेत. तसेच श्री चक्रधर स्वामींच्या मूर्तीचे वर्णन, त्यांची वेधशक्ती, बोधशक्ती, त्यांच्या जीवोद्धरणणाचा परमार्ग याचेही सविस्तर वर्णन येथे येते. चक्रधराच्या बोधशक्तीचे वर्णन करताना खळोव्यास म्हणतात,

“तो वेधवंती दीक्षागुरूः राणा श्री चक्रधरूः

वेध संचारित प्रकारूः नवल कैसे॥

जयाचेनि दर्शने अलौकिकः वेध संचरती अनेकः

तेथ सा जात्यभाविकाः नवल नाही॥

पाहा पां पशुवें तृणचरेंः तेयांसिही वेधु संचरेः

बगहे उचलुनि सामोरे: मूर्त पातु ठाकती॥
तयांचा नवलावो नव्हे: जया माणुसांची सवे:
वनकडुवाळे वेधिली देवे: श्री चक्रपाणी॥
काई सांधो ते वेधवंती: पाखिरूवें पाठी धांवती:
जळचरेंही येउनि वरौती: पत श्री मूर्तीतें॥”

खळोव्यासांची भूमिका कवीची नसून भक्तीची, परमार्गाच्या उपासकाची होती. त्यामुळे त्यांनी श्री चक्रधरांपासून हिरांबिकेपर्यंत गुरुपरंपरेला नमन केले आहे. हा ग्रंथ कल्पनाविलासाने आणि प्रसंग विशेषी भावनेने सजिवला आहे. हे करताना अलंकार व उपमांचा साज चढविला आहे. शेवटी श्री चक्रधरांच्या निर्वाणानंतरचे विरह दुःखाचे वर्णन केले आहे.

सह्याद्रीवर्णन या ग्रंथात दत्तात्रेयाच्या निमित्ताने सह्याद्री पर्वताचे वर्णन येते. असे असले तरी डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी या ग्रंथास श्री ‘दत्तात्रेयचरित्र’ हे नाव योग्य असल्याचे म्हटले आहे. सौंदर्यदर्शन अथवा चरित्रलेखन हा या काव्यलेखनाचा मुख्य हेतू नसून वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या मनावर ईश्वरभक्तीचे आणि इंद्रियनिग्रहाचे संस्कार करण्यासाठी रचले असल्याचे सांगते. याची प्रचीती पुढील काही ओव्यातून येते,

“दृष्टीरूपी चित्रही न पाहावे: ऐसी तिथे लावविली सवे
निर्विकार स्वभावे: नियमाविली चांगी॥
रसना संयमाचिये बांदौडी: घालौ नि रसादि आहार तोडी
निग्रहें लवणीही पाडी: तोंडी धुलि तिथेचा॥
वोखटे तीरस्कार विरोध: आन करमळ नाना दुर्गंध
पावता नाक न मुरडी हा निर्बंध: घ्राणासि केला॥
वाचा मारांक कैसी: जे शब्दवेधीपणे उसासी
जियेचिया घायासी: वना पाटाचि नाही॥”

प्रसंगचित्रण, व्यक्तिदर्शन यादृष्टीने काव्य एकसंध नसले तरी परमार्गावरील श्रद्धेच्या सूत्रात गुंफले असल्यामुळे त्याला एक निराळाच, व्यापक अधिष्ठान असलेला, एकजिनसीपणा प्राप्त झालेला आहे. ज्ञानेश्वरी नंतर मराठी भाषेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. या ग्रंथाच्या शेवटी खळोव्यासांनी

“ऐसया ग्रंथात जे पाठ करिती: तया भावपुर्वक आइकती:
ते वाचे ही मंगलरूप होती: म्हणताए रामू:”

अशी ग्रंथवाचनाविषयी फलनिष्पत्ती सांगितली आहे.

२.५.७ श्री ऋद्धिपूरवर्णन :

महानुभाव संप्रदायाचे पवित्र धर्मक्षेत्र व तीर्थक्षेत्र म्हणजे ऋद्धिपूर हे गाव होय. या ठिकाणी श्री गोविंदप्रभू यांचे वास्तव्य होते. महानुभाव पंथाची स्थापना याच ठिकाणी झाली. श्री चक्रधर स्वामींच्या चरणस्पर्शाने पवित्र झालेली ही भूमी आहे. त्यांच्या सहवासाने मोठा परिसर पवित्र झाला असून त्या ठिकाणांचे वर्णन ज्या ग्रंथात येते तो ग्रंथ म्हणजे श्री ऋद्धिपूरवर्णन हा होय. हा ग्रंथ नारोव्यास ऊर्फ नारायणव्यास बहालिये ऊर्फ नारायण पंडित यांनी इ.स. १३६३ (शके १२८५) मध्ये लिहिला. या लेखनकाळाचा उल्लेख 'बाण अष्टमचंद्र शोभनेसि: आया दे निशीकर चंद्रेसि ग्रंथु पावला सिद्धिसि: ऋद्धिपूरवर्णनु' या ओवीतून सांगितला आहे. या ओवीची फोड केल्यास शके स्पष्ट होते. बाण म्हणजे पाच, अष्ट म्हणजे आठ, यम म्हणजे दोन चंद्र म्हणजे एक हे याकडे उलटे लिहिले की १२८५ हा शके स्पष्ट होतो. या ग्रंथाची ओवी संख्या ६४१ आहे. सुरुवातीला श्री नागदेवाचार्य श्रीनागांबिका यांना कवीने वंदन करून त्यांचे महत्त्व सांगितले आहे. काही ठिकाणी महानुभाव पंथाची तत्त्वप्रणाली आणि ग्रंथाविषयीचा गौरव केलेला दिसतो.

नारायण पंडित हे बहाळिये या गावाचे आहेत. जारण मारण व ज्योतिष या विषयात ते तज्ज्ञ होते. त्यांचे वडील हे रजपूत राजाच्या जवळचे होते. यातूनच त्यांची हत्या होते आणि सूडापोटी नारायण पंडितानी ज्यांनी त्यांना मारले त्यांचा वध करतो. आपल्या हातून घडलेल्या घटनेचे प्रायश्चित्त म्हणून तो महानुभाव संप्रदायात येतो. याप्रसंगी विश्वनाथांनी त्यांना विचारलेल्या प्रश्नापासून स्फूर्ती घेऊन नारायण पंडितांनी ऋद्धिपूरवर्णन हा ग्रंथ रचला. हा ग्रंथ वस्तुनिष्ठ आणि आत्मनिष्ठ यांचा सुंदर संगम आहे. तसेच अथपासून इतीपर्यंत आत्मनिवेदनाच्या रूपाने ओथंबून गेला आहे. ऋद्धिपूरचे दर्शन होताच कवीच्या मनाची झालेली भावोत्कट, प्रसन्न, आनंदी अवस्था खालील ओवीतून स्पष्टपणे दिसते,

“जें आर्तासि कारणे: संसारश्रमाचे तिसवणे:

तें श्रीऋद्धिपूर देखिले तेणें: दुरौनिया॥

मोळिकारा धांडोळिता राने: जेवि मोळिए जोडले बावने:

नातरि दुर्भक्षी पकवाने: रांकु लाहे॥

दारिद्री आडुखुळे रिद्धी: अनाचार्यातें वरीति सिद्धी:

नि:कंचना उपाधि: टाकौनि ए॥

रोगिया अमृतपानु: लाहे तान्हैला जीवनु:

स्वामी जलिया प्रसनु: जैसे सेवका होए॥

सासुरवासें शिणली: तिथे भेटे जेवि माउली:

असो हे तैसी परि जाळी: श्रीऋद्धिपूर देखिले आं॥”

अशी ही मनाची उत्साहपूर्ण अवस्था संपूर्ण ग्रंथात बाह्यप्रदेशाचे व नगरप्रदेशाचे वर्णन करताना संतमहिमा गाताना, ईश्वराचे विरुद्धाचरण व जीनेश्वर भिन्नत्व समजावून सांगताना, राजमठ, परिशाळेचे खांब, राजमठद्वार, नृसिंह इत्यादीचे वर्णन करताना व श्री प्रभुमूर्तीचे वर्ण करून शेवट करताना पदोपदी जाणवते. ती तशीच टिकून राहते ही सर्वस्थळे पवित्र आहेत.

आपल्या पूर्वायुष्याचा, हातून झालेल्या हिंसेचा आणि अविवेकी कृत्याचा, आपल्या पुण्यक्षयाचा, पारमार्थिक दृष्टीने आपल्या अंगी असलेल्या अक्षमतेचा त्यांनी ग्रंथाच्या सुरुवातीलाच उल्लेख केला आहे. नारायण पंडित हे विनयशील होते. आध्यात्मिक सामर्थ्याच्या बाबतीत त्यांची भूमिका नम्रतेची होती. या ग्रंथात सुंदर, समर्पक निसर्ग उपमा वापरल्या आहेत. आपला ग्रंथ ज्ञानजगतात सुधाकरासारखा म्हणजे अमृतत्व देणारा आहे. याविषयी आत्मविश्वास आहे. नारायण पंडितांनी ज्या परमार्गाची व महात्मा पंथाची दीक्षा घेतली. त्याचे सर्वश्रेष्ठ वैशिष्ट्ये संसाराची यातायात दूर करणे हेच आहे. या परमार्गाचा महिमा अचूक व यथार्थ असा ओवीतून गायला आहे,

“आता अंहिसे निःसंगुः निवृत्ति भक्तियोगु

तो नमस्करो परमार्गुः दातारांचा॥

तो हा कैवल्यपदाची निसाणीः सकल सीधांतांतरणी

वेधबोधा मुकुट-मणिः सृष्टिचेआ॥”

ऋद्धिपूरवर्णनात नारायण पंडितांनी वर्णन विकासात आत्मप्रत्ययाची बैठक दिली आहे. पण ज्या ठिकाणी वर्णननिरपेक्ष असे आत्मनिवेदन येते तेथे आत्मनिवेदनात हृदयस्पर्शी जिह्वाळा निर्माण झाला आहे. या ग्रंथात संत महिमाही मनःपूर्वक आणि समर्पक रीतीने, संतत्वाची व्यवच्छेदक लक्षणे सूचित करून वर्णन केला आहे. सोपी भाषा वापरून मांडणी केली असल्याने समजते आणि मनाला भावते. यामुळे ते अधिक वेधक बनले आहे. भाषा मांडणीतील रसाळपणा आणि प्रासादिकता ही याची खास वैशिष्ट्ये आहेत. या ग्रंथात मराठी भाषेविषयी गौरवोद्गार काढले आहेत. साती ग्रंथात या ग्रंथाचे स्थान काव्यगुणदृष्ट्या वेगळी व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या ग्रंथाच्या शेवटी -

“हे श्री ऋद्धिपूरवर्णनः जे अभ्यासिती करूनि मनन।

तेआंसि कैवल्याचे साधनः दुरि नोहे॥”

अशी फलश्रुती सांगितली आहे.

‘ऋद्धिपूरवर्णन’ या ग्रंथाविषयी नारायण पंडितांनी डंक नावाचे एक खंडकाव्य आणि काही स्फुट पदे लिहिली आहेत. डंक या खंडकाव्यात जवळपास १६ पदे आहेत. संसारास भुजंगाची उपमा देऊन त्या संसारातील स्थितीस डंकाची (दंशाची) उपमा दिली आहे.

या दंशाचा रूपकात्मक आविष्काराचा नमुना पहा -

“भव भुजंगे दिली: पाडीलेया कवृणीही नुठी:
मंत्रे तंत्रे वीणे सृष्टी: निजदृष्टी वांचौनीया:
सकळ मंगळ पावना: सकळ जीवचेया जीवना:
परसुखाचे साधन: क्रिया अवलोकन तुझे देवा:
जयजय परमेश्वरा: परात्परा परब्रह्मा:
जयजय कैवल्यदानी: प्राकृता वाचा:
काई जीउनि बाहाळेया: नारायणास्वामी:
पुनर्भवा पासौनि: राखै देवा।।”

याशिवाय गीत, अनवेल पद, वनजारा, आरत्या, रूक्मिणी-पत्रिका, साइलो पद, अवांका, रूक्मिणी-स्वयंवर, अशी रचना नारायण पंडिताने लिहिली असल्याचे वि. ल. भावे यांनी सांगितली आहे.

२.६ साती ग्रंथांची वैशिष्ट्ये :

महानुभाव संप्रदायात विविध ग्रंथकारांनी साती ग्रंथाची निर्मिती केली. या साती ग्रंथाचा अभ्यास केल्यानंतर या साती ग्रंथांची वैशिष्ट्ये काय आहेत हे पहाणे आवश्यक आहे. या साती ग्रंथातून दिसून येणारी वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

प्रामुख्याने परमार्गाच्या परंपरेने साती ग्रंथ म्हणून रूक्मिणी-स्वयंवर, शिशुपालवध, उद्धवगीता, वस्त्राहरण, ज्ञानप्रबोध, सहाद्रिवर्णन व ऋद्धिपूर्ववर्णन या पद्य ग्रंथांचा समावेश होतो; मात्र याबरोबरच दुसऱ्या बाजूला लीळाचरित्र, श्री गोविंदप्रभुचरित्र, श्री चक्रपाणीचरित्र, श्री दत्तात्रेयचरित्र, श्रीकृष्णचरित्र, सूत्रपाठ व दृष्टांतपाठ हे सर्व गद्य ग्रंथ सातीग्रंथात येतात. मात्र पद्य ग्रंथापेक्षा गद्य ग्रंथ अधिक महत्त्वपूर्ण आहेत.

या साती ग्रंथाचे लेखक संस्कृतप्रेमी असूनही त्यांना मराठी बद्दलचा अभिमान ओसंडून, उफाळून आल्याने साती ग्रंथाची निर्मिती झाली आहे. ग्रंथकारांनी परमार्गात प्रवेश केल्यानंतर साती ग्रंथ लिहिले पण त्यांच्या मनावर पूर्वाश्रमीच्या ब्राह्मण धर्माची मोहिनी ही थोडीफार कायम राहिलेली त्यांच्या लेखनातून दिसते.

साती ग्रंथामागील निर्मितीची प्रमुख प्रेरणा म्हणजे पंचकृष्णांविषयीची असलेली निस्सीम भक्ती ही होय.

नरेंद्र व भास्कर यांचे व्यक्तिमत्व कवित्वप्रधान आहे. तर दामोदरपासून सर्व कवींच्या व्यक्तिमत्वाला संतत्वाची स्निग्धशितल सुषमा अधिक आहे.

साती ग्रंथांच्या कर्त्यांच्या कवित्वलेखनातला एक अटळ संकेत म्हणजे रंकवृत्तीचे प्रदर्शन होय. पण केवळ संकेत उपचार असे या रंकवृत्तीचे प्रदर्शन असे नाही. तर त्यातून विनयशीलता फक्त झालेली आहे. ती जिह्वाळ्याची आहे.

साती ग्रंथाच्या वर्णनात अलंकाराबद्दल, अन्युक्तिप्रिय, उपमानसृष्टी यांचा वापर दिसतो. ती एक शैली फक्त होते. त्यांच्या एक साधा स्वरूपनिश्चितीस, रचना लक्षणे ठरविण्यास मदत करतात. केवळ श्रीमूर्तिवर्णनापुरताच हा अभ्यास मर्यादित ठेवला तरीसुद्धा तो फलदायी आहे.

या ग्रंथापैकी भागवतावर आधारित लिहिलेले ग्रंथ म्हणजे रूक्मिणीस्वयंवर, शिशुपालवध, उद्धवगीता व वच्छाहरण हे होत. गीतेच्या तेराव्या अध्यायातील कोटीश्लोकावर आधारित ज्ञानप्रबोध हा ग्रंथ लिहिला आहे. तर सह्यादीवर्णन व ऋद्धिपूर्ववर्णन ही स्वतंत्र काव्ये आहेत.

साती ग्रंथाची दीपमाळ परमार्गावर असून भक्ती विरक्तीच्या सौंदर्यामुळे ते उजळून निघाले आहेत. नरेंद्राच्या रूक्मिणीस्वयंवरात भावना व कल्पना यांचा सुंदर संगम दिसतो. भास्करभट्टाच्या भावनेत जी उत्कटता आहे आणि त्यांच्या कल्पनेत जी रमणीयता आहे ती उत्तान प्रकृतीची आहे. शृंगारवेडी आहे. दामोदराच्या प्रतिभेची दीप्ती सौम्य आहे. ती शांतीचे आणि भक्तीचे मनोरम दर्शन घडवते. विश्वनाथ भक्ती-विरक्तीच्या प्रतिपादनात व पुरस्कारात रंगलेले दिसतात. खळोव्यासांची सह्याद्रीवर्णन ही स्वतंत्र रचना स्तुत्य अशी विशेष आहे. ऋद्धिपूर्ववर्णनातून नारायण पंडितांनी भावना आणि कल्पना, रस आणि अलंकार ही कवित्वाची दोन मुख्य अंगे उत्तम रीतीने पण सौम्य सात्विक स्वरूपात येतात. एकूणच या साती ग्रंथातून तेराव्या शतकातील महानुभाव पंथाची वेगळी अशी वाङ्मय निर्मिती तयार झालेली दिसते.

२.७ समारोप :

महाराष्ट्रात महानुभाव पंथ हा बाराव्या शतकात निर्माण होऊन तो तेराव्या शतकात ओसरून गेला आहे. मराठी भाषेच्या दृष्टीने या काळात जी ग्रंथ संपदा निर्माण झाली ती संपन्न होती. मराठी भाषेस बहारास आणणारी होती. लोकांना ज्ञान देण्यासाठी या संप्रदायातून जाणीवपूर्वक मराठी भाषेचा वापर केला. यातूनच गद्य व पद्य अशा विविध ग्रंथांची निर्मिती झालेली दिसते. या ग्रंथ लेखनासाठी विविध धार्मिक संदर्भ घेतले आहेत. त्याबरोबरच श्रीकृष्ण भक्ती ही या पंथाची प्रमुख शक्ती आहे. बीज आहे.

या संप्रदायात जीवन आणि तत्त्वज्ञान, कृती आणि उक्ती यात अखंड, अतूट संगती हा परमार्गप्रवर्तक श्रीचक्रधरांच्या व्यक्तिमत्वातला विलोभनीय आणि वंदनीय विशेष आहे. तेरावे शतक हा मराठी भाषेचा प्रारंभकाळ असला तरी तो परिपक्वता, प्रौढता, पारमार्थिकता या गुणांनी देदीप्यपूर्ण अशा प्रकाशाने उजळला आहे. सातशे ते साडेसातशे वर्षांनंतर तेराव्या शतकातील या वाङ्मयात तेजस्विता, जी परिणामकारकरता, परतत्त्व स्पर्शसंबंधित भावघनता एवढ्या भव्य व उत्कट स्वरूपात प्रकट झाली ती आजतागायत अजोड आहे. मराठी भाषेच्या वाङ्मय वैभवात नरेंद्र, भास्करभट्ट, केसोबास, दामोदर पंडित, नारायण पंडित, म्हाइंभट यांचे स्थान वरचे आणि मानाचे आहे. कारण यांनी वेगवेगळी ग्रंथसंपदा निर्माण करून मौल्यवान लेणीच अर्पण केली आहेत. या संप्रदायातून केलेली आवाहने शाश्वत व तात्कालिक असून 'संसारासक्ती सोडा, ईश्वराभिमुख व्हा, ईश्वराला शरण जा' असा हा परमार्गाचा आदेश दिला आहे. याकाळात सामान्य माणसांना पारमार्थिक गरज भागविण्याचे, तिला संसारात ईश्वरीकृपाजन्य आनंदाचा अलौकिक लाभ घडविण्याचे शाश्वत कल्याणाचे कार्य चक्रधर व त्यांच्या अनुयायांनी अपूर्व तन्मयतेने व कळवळीने पार पाडले आहे. आणि महाराष्ट्रात एक चांगल्या वातावरणाची

निर्मिती केली हे खूप महत्त्वाचे आहे.

२.८ शब्दार्थ :

शक्ती	-	जड/चेतन
हस्ति	-	हत्ती
जात्यंध	-	जन्मजात आंधळे (अज्ञानी)
पावो	-	पाय
मुसळ	-	धान्य कांडण्यासाठी वापरले जाणारे जाड बांबू
कोथळा	-	धान्य ठेवण्याची कणगी
उरोधीनि	-	एकमेकाला विरोध करून बोलणे
डोळसु	-	जाणकार (ज्ञानी)
ज्ञानियासी	-	शब्दज्ञानी
अनिष्ट	-	अयोग्य
नेढी	-	न देणे
रावो	-	राजा

२.९ सरावासाठी प्रश्न :

प्रश्न-१ योग्य पर्याय निवडा.

१) खळोव्यासांची दीक्षागुरू कोण?

अ) महदाइसा ब) कामाइसा क) बहिणाई ड) हिरांबिका

२) नरेंद्रच्या मूळ रूक्मिणी स्वयंवराची ओवीसंख्या किती?

अ) १००० ब) १८०० क) १५०० ड) १९००

३) महानुभावीयांचे पवित्र धर्मक्षेत्र आणि तीर्थक्षेत्र कोणते आहे?

अ) रामटेक ब) सातारा क) ऋद्धिपूर ड) देवगिरी

४) महानुभावांचे आचारधर्म व तत्त्वज्ञान प्रामुख्याने कोणत्या ग्रंथातून विषद झाले आहे?

अ) सूत्रपाठ ब) लीळाचरित्र क) स्मृतिस्थळ ड) श्रीगोविंदप्रभुचरित्र

- ५) नरेंद्राच्या उपलब्ध रूक्मिणी स्वयंवराची ओवी संख्या किती आहे?
अ) ७८९ ब) ८७९ क) ९८९ ड) १०८९
- ६) महानुभावीयांनी श्रीकृष्णाप्रमाणे कोणाला पूर्वावतार मानले आहे?
अ) विठ्ठलाला ब) रामाला क) श्रीदत्तात्रेयाला ड) हनुमानाला
- ७) एकादशस्कंधावरील मराठीतील पहिले भाष्य असणारा ग्रंथ कोणता?
अ) विवेकसिंधू ब) ज्ञानेश्वरी क) उद्धवगीता ड) वच्छाहरण
- ८) ज्ञानप्रबोधाचे साम्य कोणत्या गंथाशी आहे?
अ) सह्याद्रिवर्णन ब) वच्छाहरण क) ज्ञानेश्वरी ड) रूक्मिणी स्वयंवर
- ९) दृष्टांतपाठ या ग्रंथाचे लेखक कोण?
अ) म्हाइंभट्ट ब) केसोबास क) नरेंद्र ड) भास्करभट्ट
- १०) श्री चक्रधराचे मूळ नाव काय?
अ) चांगदेव ब) हरपाळदेव क) सहदेव ड) म्हाइंभट्ट
- ११) 'वच्छाहरण' हा ग्रंथ कोणी लिहिला आहे?
अ) दामोदरपंडित ब) पंडित विश्वनाथ क) खळोव्यास ड) नारायणपंडित
- १२) महानुभाव पंथातील तिसरे आचार्य कोण आहेत?
अ) नरेंद्र ब) भास्करभट्ट बोरीकर क) दामोदर पंडित ड) नारायण पंडित
- १३) कवी नरेंद्र हा कोणता राजाच्या दरबारी राजकवी होता?
अ) रामदेवराव कुलकर्णी ब) रामदेवराव देशमुख क) रामदेवराव भोसले ड) रामदेवराव यादव
- १४) 'सूत्रपाठ' या ग्रंथात एकूण किती सूत्रे सांगितली आहेत?
अ) १२५० ब) १३५० क) १२५५ ड) १३५५
- १५) लीळाचरित्रातून कोणाच्या आठवणी संकलित केल्या आहेत?
अ) श्री चक्रधर स्वामी ब) श्री गोविंदप्रभू क) नागदेवाचार्य ड) खेइंभट्ट

उत्तरे-

१) हिरांबिका	२) १८००
३) ऋद्धिपूर	४) सूत्रपाठ
५) ८७९	६) श्रीदत्तात्रेयाला
७) उद्धवगीता	८) ज्ञानेश्वरी
९) केसोबास	१०) हरपालदेव
११) दामोदर पंडित	१२) भास्करभट्ट बोरीकर
१३) रामदेवराव यादव	१४) १२५५
१५) श्री चक्रधर स्वामी	

प्रश्न-२ अंतर्गत विकल्पासह दीर्घोत्तर प्रश्न.

- १) महानुभावीय गद्य वाङ्मयाच्या आधारे १३ व्या शतकातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय व आर्थिक परिस्थितीचा आढावा घ्या.
- २) महानुभाव संप्रदायांत निर्माण झालेल्या गद्य ग्रंथांचा परिचय करून द्या.
- ३) साती ग्रंथांची माहिती सविस्तर लिहा.
- ४) महानुभावीयांच्या चरित्रग्रंथांची माहिती लिहा.
- ५) महानुभावीयांच्या पद्य वाङ्मयाचे स्वरूप व विशेष लिहा.

प्रश्न-३ अंतर्गत विकल्पासह लघुत्तरी प्रश्न.

- १) 'लीळाचरित्र' व 'श्री गोविंदप्रभुचरित्र' या ग्रंथांचा परिचय करून द्या?
- २) 'सूत्रपाठ' व 'मूर्तिप्रकाश' या ग्रंथांची माहिती लिहा?
- ३) 'सह्याद्रिवर्णन' व 'श्री ऋद्धिपूरवर्णन' ग्रंथातील विषयविवेचन करा
- ४) भास्करभट्ट बोरीकर यांनी लिहिलेल्या ग्रंथाचा आढावा घ्या.

प्रश्न-४ टिपा लिहा (चार पैकी दोन).

- १) लीळाचरित्र
- २) सूत्रपाठ

- ३) रूक्मिणी स्वयंवर
- ४) श्री गोविंदप्रभुचरित्र

२.१० अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ :

- १) देशपांडे अ. ना. : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग पहिला. प्रकाशक - सदाशिव कृष्णा पाध्ये, व्हीनस प्रकाशन, तपश्चर्या ३८१, फ, शुक्रवार पेठ, पुणे-४११०३०, आवृत्ती दुसरी - जानेवारी १९९५.
- २) जोशी प्रल्हाद नरहर : मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास प्रकाशक - मनोहर यशवंत जोशी, प्रसाद प्रकाशन, १८९२, सदाशिव पेठ, पुणे -३०. दुसरी आवृत्ती, दत्तजयंती शके १९००, १४ डिसेंबर, १९७८.
- ३) नसिराबादकर ल. रा. : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, प्रकाशक : सौ. भाग्यश्री मोरेश्वर फडके, फडके प्रकाशन, रि.सनं. १२४३ प्लॉट नं. ९७/४, ए, दुधाळी, कोल्हापूर-४१६०१२, सातवी आवृत्ती, पुनर्मुद्रण मे २००२.
- ४) शेणोलीकर ह. श्री. : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप , प्रकाशक : डायमंड पब्लिकेशन्स, १२५५, सदाशिव पेठ, लेले संकुल, पहिला मजला, निंबाळकर तालीमसमोर, पुणे ४११०३०, सहावी आवृत्ती, १९८७ मोघे प्रकाशन.
- ५) पांगारकर ल. रा. : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १ ते ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, प्रकाशन पुणे.
- ६) प्रा. डॉ. उपासे शिवशंकर, प्रा. डॉ. कळके जयसिंग, प्रा. भैरव कुंभार (संपा.), लीळाचरित्र, एकाक, हिरण्यकेशी प्रकाशन, प्लॉट नं. १, श्री. दत्तात्रय सह. गृहनिर्माण संस्था, रेसराऊंड संभाजीनगर, कोल्हापूर ४१६०१२.
- ७) डॉ. दत्ता पाटील, डॉ. शहाजी पाटील, डॉ. उदय जाधव (संपाद.) दृष्टांतपाठ, निवडक दृष्टांत, प्रकाशक - डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर, कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. प्रथमावृत्ती जून २०२०.
